

RECENSIONS

Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (segles IX-XIV). Edició a cura de Josep Maria MARQUÈS. Volums I-II (Col·lecció *Diplomatari*, 1-2), Barcelona, Fundació Noguera 1993, 862 pp. en dos volums.

La Fundació Noguera ha publicat en tan sols tretze anys d'existència quinze inventaris d'arxius notariais, vint-i-vuit volums de textos i documents, quatre d'estudis, quatre més d'*Acta Notariorum Cataloniae*, tres de llibres de privilegis municipals, i ara acaben d'aparèixer, dins la nova sèrie «*Diplomatari*», dos altres volums corresponents a l'edició del *Cartoral dit de Carlemany*, a cura de Josep M. Marquès i Planagumà. Vet ací una institució cultural privada que supleix, i molt dignament, una de les principals tasques que calia esperar de les nostres universitats i acadèmies.

La publicació que ara ens ocupa aplega un conjunt de sis-cents vint-i-cinc documents, des de l'any 817 fins al 1382 com a dates extremes, oferts en la seva integritat fins al 1225, any a partir del qual l'autor ha omès els formularis idèntics i només ha transcrit els textos sencers si l'interès de la redacció ho requereix. No tots els documents ara presentats eren inèdits, però, tal com molt bé assenyala el propi J. M. Marquès, «ni l'índex de Botet i Sisó, ni les edicions parcials poden substituir una visió global del recull» (13). Aquesta es basa en dos cartorals: el primer, que hauria estat elaborat a començos del segle XIII, possiblement a instàncies del bisbe Arnau de Creixell (1199-1214), i el segon, del temps del bisbe Pere de Rocabertí (1318-1324).

Després d'una necessària descripció codicològica d'ambdós manuscrits i de l'estudi dels aspectes diplomàtics més generals de la documentació —les datacions, els escrivans, la tipologia documental, agrupada ací en actes de dret privat, de dret públic i de dret senyorial—, l'autor fa un repàs del patrimoni eclesiàstic i de la seva gestió, per acabar amb les normes d'edició seguides abans d'encetar la transcripció dels documents, que per llur riquesa han de permetre un major aprofundiment d'anàlisi, el qual des d'aquestes pàgines animem a dur a terme al mateix Dr. Josep M. Marquès com a l'especialista més qualificat.

Però, òbviament, els reculls documentals permeten sempre una multiplicitat d'atansaments que ultrapassen els límits de l'estricta història econòmica, per bé que aquesta sigui la més ben representada per la pròpia naturalesa de la documentació majoritària. I el que ara comentem sembla especialment profitós per a la història cultural, per l'interès literari de diferents textos i passatges, pel lingüístic d'alguns termes, pel librari de determinats esments i, en fi, pel simplement professional del món de l'educació de certs personatges. Vegem-ne alguns exemples.

L'edició del cartoral ens retroba amb diversos diplomes del comte Miró Bonfill de Besalú, que, si no són escrits directament per ell, almenys sembla inspirar-ne la intencionalitat estètica amb el seu conegut gust per l'expressió barroca i amanerada, que no exclou l'ús de mots grecs, com 'tetragonas', que substitueix 'quattuor' en la seqüència «omnia uero que includuntur infra istas partes tetragonas» del doc. 54, posat per escrit pel prevere Joan el 2 de febrer del 968, el qual fa un ús molt correcte del llatí amb una clara voluntat literària, que també hom observa en la 'uariatio sermonis' respecte a les fórmules tradicionals per a introduir les afrontacions de les propietats: «a parte orientis...

a parte meridiana... a parte occidentali... a parte aquilonari...».

Troblem la mateixa terminologia en el document que segueix, del 21 de febrer del mateix any, que recull també una donació de Miró Bonfill escrita ara pel levita Desideri, amb l'única variant ,a parte occidentali', lectura que no m'estranyaria que calgués restituir, així mateix, en el primer document i que segurament corrobora la participació directa, per mitjà del dictat del text o de la redacció de la minuta, del comte i futur bisbe, el qual explica de quina manera li pervingué un alou que donà a la Seu de Girona amb un text narratiu que s'escapa, amb perfecta autonomia expressiva i literària, de les rígides fórmules documentals, tal com es pot veure en el passatge que va des de «Perspicuum est igitur omnibus nobis...» fins a «...reliquit», amb inclusió d'altres paràgrafs literaris, com el comprès entre «Tandem...» i la figura etimològica, ja utilitzada en el document anterior, «...in flumine Fluuiano».

Però aquestes mostres, que hom pot qualificar de literàries, malgrat aparèixer en textos que no tenen aquesta finalitat primordial, es troben també en altres documents. El text número 58, del 31 de maig de 979, una donació inèdita a la Seu de Girona de l'ardiaca Oliba i del seu germà Sunifred, escrita pel sots-diaça Traseric, n'és un bon exemple, com el document següent, del 8 de març del 980, del ja bisbe Miró de Girona, redactat per «Tridiarius presbiter et cantor».

Els documents amb aquestes característiques literàries es podrien multiplicar fàcilment, i em permeto de cridar l'atenció sobre els següents: doc. 304 (13 d'agost de 1166), escrit per Bernat levita; doc. 325 (4 de gener de 1173), escrit per Arnau levita —amb ,uariationes' del tipus ,beate recordationis' i ,bone memorie', o modismes com «sunt quidam qui magis uolunt preesse quam prodesse»—; doc. 335 (6 de gener de 1179), escrit per Arnau sots-diaça; doc. 343 (12 de març de 1181), escrit pel ja conegut Arnau levita; doc. 356 (agost de 1187), escrit per Berenguer Sifred; doc. 392 (1 de setembre de 1209), escrit per Guillem, notari de l'arquebisbe de Tarragona; doc. 397 (16 de febrer de 1210), escrit per Arnau, monjo de Cervià; doc. 484 (20 de juliol de 1263), corresponent a l'interessantíssim text de la disputa sobre la vinguda del Messies entre Mossè ben Nahman i Pau Cristià; o, en fi, el doc. 496 (15 de setembre de 1273), degut a «Guilielmus Bernardus, scriptor de Virginibus... mandato Bernardi de Impuriis».

Des del punt de vista literari, val la pena de ressaltar també la presència en el cartoral d'una bona colla de signatures rítmiques i de rima lleonina, de les quals espero de poder oferir un ,corpus' força complet ben aviat. Vegem ara les que aquí apareixen. El 15 d'octubre de 1088 (doc. 159) en trobem unes quantes:

«Scripsit et hoc posuit sig+num leuita Iohannes.
 Petrus in hos sig+num scripsit super omnia dignum.
 Scripsit et Arnallus componere carmina doctus.
 Confirmat laudans + Guilielmus et ista sacerdos.
 Hos sequitur Petrus + proparans subscribere letus.
 Teste Berengario maneat hoc tempore cuncto.
 Ista Berengarius laudat coraula secundus».

Remarquem ací l'Arnau poeta, que segurament és el redactor dels docs. 171 (22 d'octubre de 1094), i 172 (19 de març de 1096), ben escrits i fidels als formulismes tradicionals, que signa, el primer, «Arnallus dignum subscribens denique signum...», i, el segon, «Arnallus dignum supponens denique sig+num...».

El levita Joan escrigué també el doc. 182 (3 de maig de 1100), amb un bon llatí i tendència a la creativitat literària, i concloué el text amb la mateixa referida signatura.

A més a més, signaren amb aquest estil els següents:

«Impressit scriptis signum Raimundus Ugonis» (13 de setembre de 1114, doc. 215);

- «Bernardus scriptis fauet ipodiachonus istis» (ibidem);
 «Gaufredus tandem causam confirmat eandem» (14 de febrer de 1117, doc. 220);
 «Hoc letabundus confirmo coraula Raimundus» (2 de novembre de 1120, doc. 226);
 «Ista suprascripta Bernardus firmo sacrista» (7 de gener de 1123, doc. 230; 8 de setembre de 1128, doc. 239; 6 d'abril de 1130, doc. 253; 26 de gener de 1143, doc. 275);
 «Hoc scriptum signo Geraldus corde benigno» (8 de setembre de 1128, doc. 239; 13 d'octubre de 1135, doc. 263);
 «Scriptor huius nomine Benardus capellanus de Felines» (11 de novembre de ca. 1150; doc. 286);
 «Factus leuita sic scripsit Pontius Trista» (15 de setembre de 1161, doc. 306);
 «Firmat in his scriptis Arnallus Ripariensis» (25 de març de 1226, doc. 414);
 «Hoc probat Arbertus dictus sacrista secundus» (18 de juny de 1226, docs. 415 i 416);
 «Ego Guilielmus de Montenigro Gerundensis sacrista subscribo» (15 de desembre de 1238; doc. 462).

Però al costat d'aquests exercicis d'erudició literària i dels textos ben escrits, redactats normalment per eclesiàstics, també hi ha algun indici d'ignorància entre aquest estament. El doc. 269, del 19 d'abril de 1139, conté la signatura de «Petri Bernardi clerici qui nescit scribere nomen suum et signo puncti confirmat».

Des del punt de vista lingüístic, especialment lexicogràfic, ultra el ja esmentat hel·lenisme ,tetragonas', trobem usat també ,clibanus' pel prevere Pere Blicgar en el doc. 127, del 14 de juny de 1063, d'un cert interès literari. D'aquest sacerdot coneixem també el testament, dictat el 25 de setembre de 1099, on afloren les seves inquietuds culturals en disposar que el seu nebot Arnau quedés «in potestate Berengarii Vitalis ut ipse erudiat eum». En la signatura del testament especificà, així mateix, que «propter magnitudinem infirmitatis qua deteneor nomen meum solito more scribere non ualeo, sed signo puncti confirmo» (doc. 180).

Un altre hel·lenisme, ben poc testimoniats en les fonts catalanes i que ací trobem tres cops és ,coraula', emprat de vegades en signatures rítmiques, com les ja ressenyades «Ista Berengarius laudat coraula secundus», de 1088, i «Hoc letabundus confirmo coraula secundus», de 1120. I més simplement per «Gulielmus coraula secundus» en un document del 14 de febrer de 1117 (doc. 220).

El doc. 145, datable entre 1051 i 1078, ofereix aquesta sinonímia: «...et ipsa malefacta uel hanta que in ipsa presone ullo modo accepi».

El testament sacramental de Gaufred Guillem, escrit pel prevere i monjo Isarn el 4 de novembre de 1080 (doc. 148), ens assebeta que aquell, «rediens a partibus Apulie cum dompno Berengario Gerundensi episcopo seniore suo, iacens in ipsa nau superposita mari qui rustico nomine dicitur ,catus', detentus ab egritudine qua obiit...».

El doc. 347, del 3 de març de 1183, fa sinònims ,sacrarium siue casal', terme aquest de significat no sempre ben definit en la documentació medieval catalana.

El prevere Pere usa el mot ben clàssic ,biuium' el 24 de juliol de 1136 (doc. 265), no infreqüent en els glossaris i que, d'altra banda, no crec que tingui relació amb el ,bual' del 8 de gener de 1105 (doc. 195), segurament ,biula, balda', que juntament amb ,uix / uix' apareix ací en la data més antiga coneguda.

L'equivalència de vocables semblant a la que hom troba en els glossaris, font sens dubte dels ací comentats, reapareix en el doc. 355, d'abril de 1187: «generale mercatum seu forum in singulis semper septimanis».

Aquesta estructura típica dels reculls lèxics antics es fa encara més evident en el doc.

496, del 15 de setembre de 1273, on s'especifica ,arinium seu aygualaix', mot aquest molt poc testimoniad.

En definitiva, els exemples de mots llatins o ja catalans d'interès són molts en aquest aplec diplomàtic i justament per aquest motiu l'autor n'ha triat uns quants en un *Vocabulari*, que ocupa les pàgines 847-857, i que resulta útil, per bé que no tothom estarà d'acord en totes les interpretacions i explicacions que en són donades.

Certament que cal destacar també alguns esments de llibres en la documentació. L'11 de juny de 1040, una tal Adelaida, vídua de Sunyer, en dictar testament deixà a Arnau de Santa Cecília un mancus «ad ipsum librum» (doc. 102). La publicació del testament del prevere de la seu de Girona Galter, l'1 de juliol de 1084, ens assebeta que aquest llegà al seu germà Guillem ,suum antiphonarium', i, a més a més, «precepit enim ut uenderetur ipsa casa et terra in qua Petrus Gillaberti habitat cum ipsa terra de Guillemo Pisan ad antiphonarium Sancti Ge<ne>sii [de Palafolls] faciendum» (doc. 154). També una altra publicació testamental, aquesta de Dalmau Vidal el 22 de setembre de 1089, ens fa saber que el testador «iacens in domo Iuliani clerici... dimisit Sancte Marie prelibate [Sedis Gerunde] suum psalterium et dimisit Sancto Saturnino [de Midiniano] alium psalterium» (doc. 160).

Cal suposar relacionat amb la fabricació de paper el ,molinum draparium' del 19 d'abril del 1174 (doc. 327). Destaquem, així mateix, la llicència que el rei Pere donà el 4 de febrer del 1210 (doc. 395) al bisbe Arnau de Girona perquè construís un altre molí d'aquestes característiques al riu Ter, al terme de la vila de Domeny. Uns quants anys més tard, el 12 de setembre de 1228 (doc. 428), el bisbe Guillem de Cabanelles acensà al draper Pere dos molins, un de draper i un altre de blader, situats tots dos a Domeny.

Notem també algunes dades d'interès sobre la possible retribució amb què alguns testadors gratificaren els escriptors de llurs darreres voluntats. Una tal Eliardis, el 27 de febrer del 1112, donà «ad Guilielmum presbiterum meo scriptori I pelles de gatos» (doc. 210). Per idèntic motiu, Guillem Ramon deixà a l'escrivà Pere dos sous el 30 d'abril de 1135 (doc. 260), i Bernat de Galliners, un morabatí al capellà Gaufred el 15 d'octubre de 1153 (doc. 291). Finalment, en el memorial dels terminis de cobrament dels censos de la Bisbal, de ca. 1250 (doc. 467), llegim: «Item, una libra piperis de scribania».

El 18 de març de 1234 (doc. 456), el rei Jaume I prengué diverses mesures contra certs veguers, batlles, i escriptors del bisbat de Girona, entre d'altres motius perquè «audiuimus quod tabelliones ponunt et faciunt in suis scribaniis quosdam pueros et homines simplices qui in dampnum plurium falli possunt de facili et corrumpi». Per aquest motiu manà que «tabelliones tales teneant scriptores qui sapientes sint et ydoneos (!) ad officium scribanie et non faciant instrumenta nec testes ponant improuisos et incognitos».

El cartoral dit de Carlemany permet de conèixer també el nom de diversos personatges amb càrrec docent o activitats culturals diverses. Ja hem vist «Tridiarius presbiter et cantor» de l'any 980. Un altre cantor, aquest de Sant Feliu de Girona, fou Guillem de Banyoles, citat el 25 de novembre de 1309 (doc. 394).

Entre el 20 de novembre de 1019 (doc. 79) i el 14 de juny de 1063 (doc. 127) hom testimonia el levita Ponç, ,caput scole'. El 17 de setembre de 1039 (doc. 100) apareix també el cabiscol Riquer. El 31 de març de 1049 (doc. 108), Ponç cabiscol i jutge, signa un document on empra, segons que ens és dit, signes tironians i on apareix també un ,Guibertus gramaticus'. Altres cabiscols coneguts són el levita Joan (22 de juliol de 1069, doc. 137), el jutge Bernat (1 de juliol de 1084, doc. 154 - 22 de setembre de 1089, doc. 159), Bernat (15 d'octubre de 1088, doc. 154 - 22 de novembre de 1100, doc. 184), el levita Gaufred (30 de març de 1106, doc. 199), Berenguer (14 de febrer de 1117, doc.

220 - 18 de maig de 1117, doc. 221), el qual apareix més endavant també com a jutge (21 de desembre de 1121, doc. 227 - 16 de juny de 1136, doc. 264), Fruteim (*sic*) (26 de gener de 1143, doc. 275), nom sens dubte erroni, que deu correspondre a Guillem (3 de juny de 1151, doc. 287).

Després d'aquesta sèrie apareixen els ,precentores', que el dr. Josep M. Marquès identifica amb els ,capita scole'. Són aquests: Guillem (2 de novembre de 1174, doc. 329), Gaufred de Medinyà (19 de juliol de 1179, doc. 337 - 19 de novembre de 1190, doc. 362) —el Gaufred del 25 de gener de 1182 (doc. 345) és certament un error de transcripció del cartoral—, Pere de Cassà (6 de maig de 1228, doc. 423), Ermengol de Cervià (5 de gener de 1257, doc. 473), Arnau de Miana (1 de setembre de 1272, doc. 493), Dalmau de Totzó (16 de setembre de 1301, doc. 528), Dalmau de Garriga (22 de desembre de 1301, doc. 530), Dalmau Alió (22 d'octubre de 1313, doc. 547), aquests dos darrers —si dos són— ,precentores' de Sant Feliu de Girona.

Destaquem, per últim, que a més dels ,coraule' ja esmentats, tenim notícia del levita i ,succentor' Arnau (11 de febrer de 1104, doc. 190), del metge Berenguer de Gironella (10 de setembre de 1190, doc. 361), del cirurgià de Girona, Jaume Riera (18 de desembre de 1301, doc. 529), d'Arnau de Soler, ,iuris utriusque professor' i ardiaca de Besalú (7 de febrer de 1298, doc. 520 - 2 de juny de 1321, doc. 615), del pedrer de Torroella de Fluvià, Pere (22 de desembre de 1301, doc. 530), i, encara que no acompanyi el seu nom de cap títol, assenyaalem, per les seves ressonàncies clàssiques, un Eneas que signa un document del 31 de maig de 1054 (doc. 114), i apareix en un altre de 1051-1058 (doc. 120).

Altres notícies són d'interès artístic, normalment escasses en la documentació antiga. El 15 de febrer del 1210 (doc. 396), Arnau de Llerç en disposar en darrera voluntat deixà al monestir de Santa Maria de Cervià «omnes anulos meos aureos et argenteos cum lapidibus preciosis, que omnia Arnallus de Burdils habet, et tradet eos priori, ut faciat inde cruce[m] et ponatur in altari quod ipse faciet, et ego mando fieri, in quo dicti presbiteri celebrent missas». També llega al Temple «scutum meum et sellam meam et trepas et ense[m] et lanceam», a l'orde de l'Hospital «sellam palafridi (*sic*) et frenum aureum», i al seu fill Guillem de Cervià «omnia mea uascula argentea».

Una col·lecció de textos de la riquesa informativa, sota molts diversos punts de vista, com el present, ha d'ésser realment molt ben rebuda. Llàstima, però, que no hagi estat possible de treure un major profit de la documentació original encara conservada, que sempre ha de prevaler en les edicions fins i tot en els casos en què la còpia posterior ha millorat la redacció del document. I és que, malgrat de tractar-se de textos en general força ben transcrits pels copistes dels dos cartorals, algunes lectures que ofereixen aquests ens deixen en el dubte de la seva fidelitat a l'original, particularment en els documents més antics, que semblen més difícils de llegir per als susdits transcriptors, i que sols la perícia del dr. Josep M. Marquès resol sovint ,ope ingenii'.

Per concloure, doncs, no cal sinó felicitar molt sincerament l'autor d'aquesta magna obra i la fundació que ha tingut l'encert d'incorporar-la a la seva col·lecció.

Jesús Alturo i Perucho

Diplomatari de Santa Maria de Poblet. I. 960-1177, a cura d'Agustí ALTISENT (Col·lecció Fonts i Estudis, 2), Poblet i Barcelona, [Publicacions de l'Abadia i Generalitat de Catalunya] 1993, 540 pp.

L'any 1938 sortia a Barcelona, publicat per l'Institut d'Estudis Catalans a cura de

Joan Pons i Marquès, el *Cartulari de Poblet*, on eren inclosos els documents copiats entorn del 1210 en l'actual manuscrit 241 de la Biblioteca Pública de Tarragona. Però, de la mateixa manera que, al cap de pocs anys, ja entorn del 1220, hom veié la necessitat de substituir el dit recull amb un altre aplec documental més acurat i complet, fins a l'exclaustració conservat a l'abadia de la Conca de Barberà (l'actual cód. 992 B, de la secció *Clero secular y regular* de l'AHN de Madrid), també aquell *Cartulari...* és completat pel *Diplomatari...*, que les dues institucions editores posen a les nostres mans sota la responsabilitat d'Agustí Altisent.

Cal dir que el resultat de la nova feina (seria més just de dir-ne feïnada) s'ha concretat en un volum no sols presentable, ans verament prestigiador dels editors per la qualitat del paper, per la dignitat de la impressió, i per la prestància de l'enquadrernació. Per això, la gratitud del possible lector i l'enhorabona tant a l'Abadia de Poblet i al Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, com a l'amic Agustí Altisent, han d'ésser tan sinceres com enormes.

Recordem que l'obra només serà completa amb un segon volum, que esperem ben aviat. Aleshores, el *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, serà un dels reculls que des de fa uns quants anys van constituint els carreus bàsics de la historiografia nacional catalana des de l'Alta Edat Mitjana, com són els de la mateixa casa comtal sobirana, de les catedrals de Girona, de la Seu d'Urgell i de Vic, o d'un altre monestir com és el de Sant Cugat del Vallès.

Intentem, doncs, de recordar als lectors allò que hom pot trobar en el volum que ens ocupa. Deprés de les presentacions del conseller de Cultura de la Generalitat de Catalunya i de l'abat de Poblet, entrem en l'obra per la porta de la introducció, en la qual Altisent exposa la llarga elaboració de la mateixa, la part que hi han tingut els seus nombrosos col·laboradors i la metodologia de l'edició, basada en les normes de la Commission Internationale de Diplomatique, com també la bibliografia corresponent (11-19). Aquestes pàgines inicials ens informen que són aplegats en el present inventari no sols els documents copiats en el dit cod. 992 B de l'AHN, *Clerocia*, ans també pergamins solts (12 i 14). De fet, en el cos del volum trobem transcrits in extenso sis-cents documents, el primer dels quals és datat l'any 960 i el darrer l'últim dia d'agost del 1177 (23-437). La darrera part del llibre és ocupada per la taula alfabètica única de les catorze mil entrades d'antropònims i de topònims (441-539).

No cal dir que tot i la importància de les altres dues, la secció principal és la segona. En llur conjunt, els dits sis-cents documents podrien ésser vistos com la base fàctica d'una gran epopeia, no tant de conquesta, com de repoblació i d'arrancada de terres en tota la Catalunya Nova, en direcció al sud, vers València. En efecte, si en les primeres pàgines assistim a la feïnada inicial de productivització del Camp de Tarragona i de la Segarra i l'Urgell, també ens passa successivament davant els ulls l'expectativa «ut Deus det Lerida a cristianis» (93/92/19-20) o «quando siat de cristianos Siurana» (124/135/1); podem endevinar l'existència de *Llibres del repartiment* de Lleida (103/106; 104/107; 107/112; 109/115; 112/119; 135/151; cf. 260/338), i de Tortosa (114/121 i 122; 131/145; 135/151; 143/161; 178/214; 231/299). És constant l'afirmació que més enllà de la frontera assenyalada per les noves conquestes hi havia 'Ispània' (38/21/8-9; poc després de Verdú; cf. 39/22/darrera línia; 51/38/9; 77/748 del final); i gairebé al darrer moment, setanta anys abans de la conquesta, trobem unes primeres donacions a València, encara «in regione Hispaniarum» (404/548/5-6). Així és normal d'assistir a algun canvi de topònim de sarraí a cristià (43/26/8-9). No cal dir, però, que la immensa majoria d'aquests sis-cents documents, que, fora del primer, pertanyen als anys 1043-1177, ens proporcionen testimoniatge de primera mà de com la repoblació i reexplotació de la Catalunya Nova fou realitzada dins els esquemes d'una societat plenament feudal (i aquest seria llur comú denominador), com també ens el proporcionen del constant

creixement del patrimoni de Poblet a partir de la seva fundació (115/123; assenyalen una donació singular: la de pedra per a la construcció del monestir, 225/289), no sols per les comarques noves, ans també en direcció a les pastures de les altes valls pirinenques (252/241: afegim que es tracta d'una donació de drets de pastura feta per la família de Guillem de Berguedà; cf. també 384/520).

És evident que els dits sis-cents documents ens permeten de contemplar la vida real en tota la seva riquesa i varietat imprevisible: i així assistim a la delimitació del terme d'una població, el qual «signis fuit signatum atque limitibus terminatum quando hoc perprehendimus atque invasimus» (46/29/4-5), a la concessió del terme de l'Arbassar «ad construendum domos et turrem et plantandum et laborandum et vivificandum et operandum» (29/30/10), car era imprescindible la construcció de castells «contra gentes hismaelitarum» (24/5/18 i molts d'altres; tinguem present que encara el 1176 calia prevenir-se contra possibles 'razzies' sarraïnes, 409/556/6 final); assenyalen la precisió que «vos laboratores... faciatis vos ipsos vals cum ipsos muris de ipsa vila, et nos seniores faciamus tota ipsa opera de ipso castel» (47/30/11-13). Assistim a la progressiva desaparició dels reis francs en les datacions (la darrera és del 1175: 399/540). La vida seguia essent bàsicament governada per les lleis gòtiques (42/25/1; 43/26/1; 44/28; 45/29/1; 103/106/4; 105/109/1; 116/124/1; 257/335/1; 339/454/2; 341/457/2; 345/461/darrera línia); però alhora compareixien les prescripcions «secundum morem consuetam Catalonie» (37/20/17) o «ad usaticum terre» (379/512/15-16), dissortadament també els mals usos (27/7/2 del final; 159/187/13-15); en un àmbit més local, Ramon Berenguer IV presentava, si no m'erro, un primer nucli dels futurs *Costums de Tortosa*, «secundum bonos mores et consuetudines quas subterius vobis dedi et scribi feci» (113/120/10-11); possiblement una d'aquestes novetats era la d',eixir a so' el 1163, que és el sometent (36/18/16). No sé si entre aquestes novetats jurídiques, però certament en funció de la claredat i estabilitat feudal, s'ha de col·locar el precepte de no dividir l'herència: «non minuētis nec partatis ipsum castrum in vestris testamentis» (125/137/10-11). Trobem el document fundacional del monestir de Bellpuig de les Avellanès pel fet d'ésser donat a Poblet (259/336; Ramon d'Anglesola donava al monestir de Bellpuig un fragment de ,lignum Domini', 366/490/10-11). I ja en plans més privats de la vida, assenyalen aquell cas de separació conjugal per adulteri d'ella (248/321), els dos documents relatius a l'ermità Ramon de Vallbona, que també es donava a Poblet (300/299; 352/470); la llista nominal de caps de casa de Vimbodí (303-304/404); les dades sobre construccions de la Tarragona antiga (361/484); l'existència d'una figuera ,moriscal' a la parròquia de Sant Pere d'Avinyonet del Penedès (376/508/3-4); el detall que per escriure un testament un escrivà cobrava dotze diners (397/539/2 del final; 389/526/2); o dos casos de deutes deixats per dos nobles (419/571; 433-434/594); o la situació penosa d'un cec (422/576). Una indicació econòmica: a 149/171 i 158/176 trobem venut dues vegades en menys d'un any el mateix capmàs: el seu preu havia saltat de 38 a 65 sous. I una pregunta: fou el 1175 un ,mal any abans del primer'? (cf. 385/521; 386/522; 396/536/1). Hi segueix havent pelegrins a Jerusalem que fan testament (167/198/9; 249/322); també el fa Bernat d'Anglesola perquè el 1175 se'n va a la guerra amb el rei vers Tolosa (398/540). I una estranyesa: compareix el 1151 una Guillema [de Melguelh], ja ,comtesa de Cardona', comtat que trigaria dos-cents vint-i-quatre anys a ésser erigit.

Aquestes recensions han posat sempre especial atenció a les dades relatives a mestres, estudis, llibres, etc. Són poques les que proporcionen aquestes pàgines: hi surt un «Ermengallus caput scole» (de Barcelona?) (32/13/4 del final); un mestre Pere en qualitat de testimoni (142/159 i 160); una petició a un clergue «ut erudias prole meo» (152/175/6-7); un «Raimundus laicus, scriptor» (224/286/darrera línia); un mestre

Guillem de Lleida (227/292/3-2 final). Assenyalem dos detalls: uns versos lleonins: «Vivens mortalís / cautus sit semper / omnibus malis» (69/63/1); i la construcció diguem-ne clàssica d'una oració d'infinitiu («...abbatem... venisse...» (226/290/1-3; en comptes del decadent i normal, 'quod abbas venit'). Trobem, de més a més, dues vegades en aquestes pàgines una altra forma d'aprenentatge: el, diguem-ne casolà, que un cavaller assegurava als aspirants a ésser-ho (418/571/11 i 10 del final; i 433/594/25).

Encara que tots els documents són escrits en llatí (amb una signatura en àrab: 236/305; i alguna en hebreu: 232/300; i un relativament llarg fragment en hebreu: 220/280), la presència de la llengua catalana en aquestes sis-centes peces és més que notable. No sols és catalana la toponímia, ans parts considerables de les redaccions: 25/3; 118/127; 121/132. Són particularment abundoses les paraules catalanes o bé desconegudes del DCVB o bé molt anteriors a la primera ocasió en què hi són documentades. Heus-ne ací només alguna mostra: *,cocom' (26/4/3); *,albarnars' (26/4/9); *,amexads' (26/5/6); *,rexidons' (48/33/5); *,aguait's' (51/38/7) només seria documentat en Bernat Desclot. El 1172, 'abat're tenia el sentit tècnic de devaluar la moneda, desconegut del dit diccionari: «Et si moneta Acromontesa abatia...» (329/438/9). I no m'estaré d'assenyalar els dos casos en què el document dóna l'equivalència entre la paraula llatina i la catalana: «cucurbitam, hoc est cuguz» (113/120/28; el DCVB el deriva de 'cucutium'); i «de prima collectione uvarum que appellatur cercha» (250/324/11-12). La presència de paraules clarament catalanes obliga a preguntar per què no n'és normalitzada l'accentuació, de forma que el lector, sobretot l'estranger, sàpigui a què atendre's; o i més pel fet que algun mot almenys ha estat accentuat, com en «de reger ad enchà» (68/19); i si 'enchà' (=enchà), per què no 'castlà' (47/30/9; 71/73/8) i tots els altres?

Tot aquest bé de Déu ha d'ésser completat amb un segon volum. A fi que resulti encara més perfecte que el primer, indicaré alguns dels molts casos que són o faltes clares (Gaspau en la línia 5 del final de la pàgina 12; treball, 'en prensa' de 125/137/darrera línia) o deixen amb el dubte de si ho són: 'vertustatem' (44/28/B: vetustatem); 'introtibus' (48/32/10: introitibus); 'mediatate' (48/33/3: medietate); 'tous' (53/40/2: tuos); 'illiorum' (59/48/4: illorum); 'moabatinos' (63/68/24: morabatinos); 'gradilus' (100/102/8: gradibus); 'facium' (120/130/línia penúltima: faciunt); 'ecclesieastice' (133/148/4: ecclesiastice); 'quis', sembla per 'qui-s' (137/153/9); 'tamem' (148/169/13: tamen) (aquesta llista no salta més enllà de la pàgina 150). Un darrer suggeriment per al volum segon: un vocabulari de mots catalans, que fes justícia a aquest capítol de la riquesa dels documents i ajudés mant lector en situacions realment difícils com el 'gachi' (82/80/12), que no es refereix a cap senyora castellana, ans a una vulgar deixa testamentària: 'jaquí'.

Cal, doncs felicitar molt sincerament per aquesta gran obra tant el pare Agustí Altisent com els seus col·laboradors, i les dues institucions que l'han feta possible; i en augurar-li un ben ràpid acabament, estem segurs que el segon volum encara serà més perfecte que el primer.

Josep Perarnau

Cebrià BARAUT, *Els documents, dels anys 1151-1190, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell*, dins «Urgellia», X (1990-1991), 7-349.

Índex dels documents de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell, publicats en els volums IX-X d'Urgellia, dins «Urgellia», X (1990-1991 [1992]), 473-625.

Tenim en aquestes pàgines la continuació de la sèrie de documents de l'Arxiu

Capitular de la Seu d'Urgell, ben coneguda dels nostres lectors (cf. ATCA, I (1982), 292-293; II (1983), 401-403; IV (1985), 456-457; VI (1987), 344-345; VII-VIII (1988-1989), 324-326; IX (1990), 371-373; i XI (1992), 448-452). Amb els del nou lliurament, els documents salten del núm. 1509 al 1848 i allarguen cronològicament la corrua des del 1151 al 1190. En la introducció, l'autor mateix ha agrupat els dits documents d'acord amb llur naturalesa de donacions, testaments, restitucions, arrendaments, empenyoraments, capbreus, vendes, permutes, infeudacions, juraments de fidelitat i d'altres, judicis, convinences, salvaguardes, consagracions d'esglésies, documents papals i diversos (7-17), cosa que ens allibera de repetir-la, com també ha esbossat una configuració dels tres successius bisbes, Bernat Sanç, Bernat Roger, i Arnau de Preixens (17-22; sigui'm permès d'afegir que la lectura dels documents corresponents als vint-i-vuit anys del pontificat d'aquest darrer ha anat suscitant en mi la pregunta de si ens trobàvem davant un bisbe fora del comú, en allò almenys que és copsable a través d'aquests documents, però que no es limita pas a l'arrodoniment i a la defensa del patrimoni de l'església d'Urgell).

El fet cèntric, però, és que a través d'aquestes prop de tres-cents cinquanta peces, de quaranta dels anys de la segona meitat del segle XII, ens submergim plenament en l'estructura feudal que ho engloba tot, societat civil i església, i que es manifesta en les facilitats que proporciona als qui participen del poder a fer passar per legal la pròpia voluntat, abusant del dit poder per imposar-la en totes direccions: a inferiors, a iguals i a superiors. D'ací vénen totes les formes possibles d'esgraonament de poder entrelligades per mitjà de les fidelitats i manifestades a través d'allò que n'era la plasmació més tangible, el castell, del qual llegim que «homines de... adiuvent predicto castro defendere et guardare, et salvent ibi corpus et avere de illis pro posse illorum» (338/1835/1-3; assenyalet el permís de construcció d'una vila murada per a la seguretat dels habitants del pla de Tiurana: 181/1658). D'ací també la necessitat constant de salvar la pau amb dotzenes de concòrdies i compromisos (serien aquests esforços a favor de la pau un dels camps en els quals més s'hauria esmerçat el bisbe Arnau de Preixens?), que posin fi a allò que pot arribar, tal com trobem en un cert moment, a «orribiles et intolerabiles iniurias ac contumelias» (58/1541/25-26), sense que hi manquin assassinats (223/1700; 225/1702; 332/1829).

Per això, de la lectura d'aquests documents, hom en surt amb la convicció d'assistir a l'agonia d'una època històrica i al ple establiment d'una altra. En podrien ésser indicis l'escassa supervivència dels models documentals tan emprats en temps anteriors, i encara reduïts als encapçalaments d'*Ego... donator sum, Ego... venditor sum...*, *Per hanc scripturam donacionis*, o bé *definicionis*. Una altra de les indicacions seria l'escassetat de datacions pels anys d'un rei de França (una quinzena, si no m'equivocho), a les quals s'han de sumar les comptades que empen el doble sistema de datació (una dotzena, si no m'erro), emprant les altres el sistema de l'Encarnació. Segurament és més important el fet que la llei visigòtica és al·legada sola poques vegades i sempre en context judicial o testamentari (76/1556/7; 134/1613/31-36; 171/1648/2; 179/1655/16 del final; 197/1672/2-3; 198/1672/25-26). Per contra, hom es refereix manta vegada a l'obligació de pledejar d'acord amb els *Usatges*: «placitetur secundum usaticos vestros et nostros» (95/1570/8), usatges que hom determina «in Usaticis Barchinone» (207/1682/12) o «secundum usaticum Barchinonensis curie» (246/1725/13), o encara «secundum usaticos et mores istius patrie» (279/1767/15), o «sicut consuetudinis est huius regionis eligo manumissores» (328/1824/3). No és, doncs, estrany que en un moment determinat hom trobi aquesta enumeració de les normes jurídiques vigents: «per literam aut per legem seu per usaticum terre» (263/1746/9). Una altra de les novetats, mitjançant les quals hom devia almenys intentar de lluitar contra una estructura que oferia tantes de

possibilitats a l'exercici del poder fàctic, devia ésser la cavalleria, que trobem integrada en la vida personal almenys dues vegades, sempre com a punt que assenyalava el pas de la minoria a la majoria d'edat o a la plena possessió de tots els drets: així en el cas de l'hereu d'Ermengol VII d'Urgell, sotmès a la tutoria del bisbe d'Urgell «donec ad perfectam perveniat etatem vel militari cingulo sublimeretur» (145/1621/11-10 del final; un altre cas, «donec Petrus sit miles» a 327/1823/17, en relació a l'herència de Gombau de Guissona). Però allò que vol la gent és alliberar-se de mals usos: i així trobem que el bisbe de la Seu, responent a «omnium hominum ville Sedis acclamatione et diutissima efflagitatione» (122/1598/3-4), els atorgava llibertat de testar alliberant-los de la cugucia, i obtenia del vescomte de Castellbó supressió de mals usos fora d'«arssinam, cucuciam vel homicidium» (191/1665/7); també els senyors de Sanaüja, a petició del bisbe, renunciaven a certs drets feudals damunt els habitants de la vila (297/1788). I no oblidem aquelles rècules de signatures que ens poden permetre de comptar (tots?) els caps de casa d'un lloc determinat: de les sis parròquies d'Andorra: 234-236/1711; en particular de la de la Maçana: 102-103/1577; de les Valls de Cabó i de Sant Joan: 85-88/1562; i de la Vall d'Aós?: 257/1738.

La novetat de l'estructura jurídica és paral·lela al fet que al seu cim no s'hi trobi altre sobirà que el comte de Barcelona, ja rei, tal com llegim en el testament del ja esmentat Ermengol VII d'Urgell: «Item relinquo Ermengaudo filio meo ipsam emendam de Bergedano, quam dominus meus rex Aragonensis et comes Barchinonensis mihi facere debet. Et prefatus filius meus habeat... per dominum meum regem ad fevum, sicut resonat in conveniencia que facta fuit inter me et comitem Barchinonensem, patrem domini regis. Et dimitto filium meum in garda et baiulia et protectione et defensione domini mei regis Aragonensis...» (145/1621/20-27; cf. 170/1646/5; 201/1675/5-1 del final).

Les estructures jurídiques també semblen anar-se configurant al pla de terra: un, almenys, dels documents ací publicats ens parla de la substantivitat de la casa, que no ha d'ésser carregada més d'allò que pot suportar: «...et ipsos infantes de Berengarius habeant in ipsa casa de Lagunues vel in ipsa honore manducare et bibere, vestire et calciare secundum posse ipsius domus... Et ego... habeam in ipsa casa de Lagunues vel in ipsa honore supra nominata mandamentum et seniorivio et manducare et bibere et vestire et calciare et equitare ad mea honore secundum posse ipsius domus in vita mea» (114/1590/3-13). No pas menys important és el detall que en els documents d'establiment de domini útil es repeteixi un i altre cop l'expressió «et non dividatur» o l'adverbi «indivisibiliter», detall que condueix a pensar en la institució de l'hereu (95/1570/8; 160/1637/13 del final; 225-226/1702/1; 240/1716/9; 303/1797/4; 342/1819/4; 344/1842/5).

Igual com en les recensions anteriors, la nostra atenció en llegir l'aplec documental que ens ocupa s'ha fixat en particular en els elements que poden informar-nos de les realitats vinculades a la cultura escrita. I a diferència dels aplecs anteriors, en aquest no hem sabut trobar cap referència directa a llibres i només dues d'indirectes, que parlen d'«unicuique puerorum qui legunt *Psalterium*» (147/1622/-13-14), i de l'*Obituarium Sedis Urgellensis*, pel fet que el capítol promet a un donant que «scribemus obitum vestrum in capitulo nostro» (196/1671/14-13 del final). En canvi són nombroses les notícies relatives tant al cabiscol de la catedral d'Urgell, Guillem en 31/1517/5 del final, però Bernat a 234/1711/9, com als mestres de gramàtica de la mateixa seu: el primer que compareix, normalment, com els cabiscols, en les signatures al final d'alguns dels documents és mestre Guillem: 31/1517/5 del final; 63/1544/17 del final; 66/1546/5 del final; 68/1548/9-8 del final; entremig també compareix un «magister Iohannes»: 57/1540/5 del final; 68/1548/4-3 del final; 99/1572/3 del final; 111/1586/6;

122/1598/6 del final; abans que desaparegués mestre Joan compareixia «magister Alexander»: 99/1572/2 del final i sis més fins a 141/1619/3 del final; després ve «magister Blanchardius»: 179/1655/6 del final i sis més fins a 240/1716/5 del final; i ja cap a l'acabament del període, trobem un «magister Petrus de Malo Boscho»: 320/1815/4 del final; 325/1820/9-10; i 340/1837/4 del final. També surt un mestre Bernat, monjo de Bonrepòs: 171/1648/10-11. I almenys tres vegades un «Arnallus iudex et gramaticus» de Tremp: 47/1531/4; 48/1531/8; 200/1674/4 del final. Una sola vegada hom deixa en testament que un seu fill sigui enviat a aprendre de lletra: 39/1525/14.

Capítol apart mereix el contracte amb mestre Ramon Lambard, el qual es compromet a acabar en set anys la catedral de la Seu d'Urgell. Era entorn del 1175. I des d'aquell moment es multipliquen les donacions de tota mena, personals o numeràries, a favor de l'obra de la seu, una dotzena almenys entre 166/1643 i 303/1796. I no manquen les personals o numeràries a la «domui pauperum, que Albergueria vocatur» tant de la Seu (112/1588 i d'altres fins a 339/1837), com a l'hospital de l'església d'Organyà (328/1824/darrera línia).

Només consten tres iniciatives de peregrinació a Terra Santa (51/1535; 92/1567; i 170/1647) i una a Sant Jaume de Galícia (38/1525). No em puc estar d'assenyalar un document sobre un tema que només ara comença d'ésser estudiat, el de l'alimentació: 79-80/1559.

Passem al tema de la llengua. D'acord amb allò que ja hem assenyalat, hom pot trobar en aquestes pàgines tota la nomenclatura tècnica del feudalisme. De més a més, dins els documents llatins es presenten nombroses paraules catalanes. No cal dir els topònims, aplegats en taula específica (557-615); de tant en tant surten paraules no documentades en el DCVB com és ara ,anstor*: «meum anstor cum canibus» (168/1646/9); ,azpergot*: «meas armas cum .i. azpergot et .i. elmum» (279/1767/6 del final); ,canabre*: «exceptus ipsas vineas et ipso canabre» (165/1642/6); ,canemar' és conegut, però no documentat; ací es troba a 161/1638/6; ,espigolad', ací repetit (37/1524/4 i 38/1524/3), només seria documentat a Mallorca segons el DCVB; ,estoldat*: «et prenominato ipso homine ipsa estoldat qui fuit de Ramon Arenas» (27/1513/35); ,lau*: «...de .iiii. vero part in lau» (133/1612/11; també a 156/1633/12; 175/1651/5; i 175/1652/7); ,lestrave*: «Secunda pecia est a lestrave de Molner» (304/1797/6); i ,redets*: «pro ipsis redets .iiii. bonas pernas» (97/1571/15; cf. ibid. línia 19: «...pro ipsis redets a nobis amplius requiritis»). D'altres paraules són ací documentades molt abans d'allò que indica l'esmentat diccionari: ,amont' (33/1519/15-16); ,aval' (116/1593/8); ,calass' (232/1711/14); ,canemar' (161/1638/6) és al DCVB, però no documentat; ,carnestoltes' (96/1571/6) o ,carnestoltes' (291/1780/22), només documentat un segle més tard; ,escombe' (68/1548/23-24 i 75/1555/8), que amb la grafia ,escombra' esperaria Jaume I; ,exir' (60/1543/línia penúltima), que hauria d'esperar a les *Homilies d'Organyà*; ,soldades' (97/1571/31 i 32) només arribaria amb Ramon Llull. Assenyalem la presència de dues paraules llatines d'arrel idèntica, que hom diria específiques del feudalisme i no es troben en el *Glossarium...* de Du Cange: ,gizonati' i ,gizonaticum': «...et facias gizonati cum clericis et laicis et merchatoribus...» (25/1511/16-17) i «...facias gizonaticum quibus nos voluerimus et qui non sint contra episcopum...» (ib, línies 18-19; però el primer cas també es deu haver de llegir ,gizonaticum' igual com el segon).

I per acabar, algunes indicacions crítiques: els ,avunculorum' de 101/1575/1, no són, contra allò que diu el regest, els ,avis', ans els oncles, tal com diu encertadament el de 113/1589/3. Els casos d'incertesa són massa en la transcripció del text; em limitaré a donar-ne alguna mostra fins a la pàgina 100: 44/1529/13 del final: ,comiten' < ,comitem'; 45/1529/5: ,episcopums' < ,episcopum'; 47/1531/14: ,dmitto' < ,dimitto';

57/1541/6: ‚pretinenciis‘ < ‚pertenenciis‘; 62/1544/4 del final: ‚facian‘ < ‚faciam‘; 68/1548/31: ‚fidelitateis‘ < ‚fidelitates‘; i ibid., línia 4-3 del final: ‚Iohanni‘ < ‚Iohannis‘; 91/1565/11: ‚Raimundis‘ < ‚Raimundus‘. Afegiré que un complement textual em sembla insatisfactori: «...ut tam longam contentionem [con]cordiam terminare possent < ut tam longam contentionem [per/in con]cordiam terminare possent» (103/1578/6-7).

Tal com indica l'encapçalament d'aquesta recensió, el volum que ens ocupa dedica un nombre considerable de pàgines a taules d'aquest mateix i del seu predecessor. Ja en coneixem una, la de topònims. Les altres són l'onomàstica (473-552), la d'escriuans (552-557: per cert, d'alguns d'ells és feta constar llur condició de laics: 55/1538/dues línies finals; i 139/1616/2 del final; també coneixem el nom del ‚scriptor comitis Urgellensis‘, Guilelmus: 77/1551/12 i 83/1559/2 del final), i la d'esglésies (616-625).

Igual com en les anteriors ocasions, acabarem remerciant Cebrià Baraut per aquesta feina i desitjant-li que per molts anys pugui fer semblants (i àdhuc una mica millors) obres.

Josep Perarnau

Jaume MENSA I VALLS, *Arnau de Vilanova, espiritual: guia bibliogràfica* (Treballs de la Secció de Filosofia i Ciències Socials, XVII), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1994, 175 pp.

Con le sue 719 schede, la *Guia bibliogràfica* di Jaume Mensa offre agli studiosi di Arnau de Vilanova e della storia dei gruppi radicali del Mediterraneo occidentale alla fine del secolo XIII un importante strumento di lavoro. Quello della guida bibliografica su temi e autori specifici è un genere di strumenti meno frequente di quanto si vorrebbe, ma sempre più utile nella grande proliferazione della produzione medievistica in tutto il mondo: è strumento quanto mai utile, nella attuale situazione di grande vivacità degli studi su Arnau, confermata anche di recente dall'ottima riuscita della «I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova» tenutasi a Barcellona dal 6 all'8 aprile 1994, con il patrocinio della Facoltà di Teologia della Catalogna e dell'Institut d'Estudis Catalans, e per le cure di Josep Perarnau i Espelt.

Nel volume di Mensa il materiale è organizzato in sei sezioni dedicate rispettivamente: 1) agli studi bibliografici; 2) alle fonti storiche per lo studio di Arnau; 3) alle biografie o studi biografici; 4) all'elenco delle opere spirituali, delle loro edizioni e dei più importanti manoscritti; 5) agli studi sulle opere spirituali; 6) alle presentazioni di carattere generale, con intento di divulgazione. Una prima appendice si occupa poi delle edizioni e di alcuni studi sull'opera medica ed una seconda della bibliografia sulla polemica fra Arnau de Vilanova e i teologi professionisti tra 1297 e 1305. Un sistema di abbreviazione consente di richiamare gli studi pertinenti a più sezioni e di discuterne il contenuto ogni volta torni utile. Infine, una tavola delle abbreviazioni dei titoli delle opere spirituali e l'indice degli autori corredano il volume.

Il merito principale del lavoro sta nella grande abbondanza del materiale raccolto e nel fatto di presentarlo adeguatamente, con una breve introduzione che precede ciascuna sezione e con valutazioni complessive che via via intercalano le informazioni. Ciò consente al lettore non solo di avere un quadro complessivo della situazione degli studi arnaldiani nei suoi vari aspetti, ma anche di rendersi conto del rilievo che ciascun titolo presentato nella *Guia* può avere per i suoi specifici progetti di ricerca. In questo senso è per altro anche molto utile che di talune opere vengano segnalate le recensioni più importanti. La completezza di informazione è dovuta anche al riferimento alla base di

dati offerta dalle importanti sezioni bibliografiche pubblicate nei primi XII volumi dell'«Arxiu de Textos Catalans Antics» e dai XIV volumi di «Medioevo Latino», ma Mensa, andando di dietro nel tempo, ha anche recuperato materiali che appartengono a precedenti epoche di studio, ricavando pure informazioni da sudi compiuti nelle principali biblioteche nazionali europee.

Due aspetti particolari possono in effetti essere sottolineati. In primo luogo Mensa non si è posto limiti cronologici, e per questo il suo volume offre un utile elenco di opere che appartengono alla tradizione erudita; in secondo luogo, il fatto di aver rivelato una gran quantità di opere di divulgazione (tratte da enciclopedie e manuali, dei secoli XIX e XX), consente alla *Guia* di presentare anche un importante dossier di fonti per una sorta di sociologia del personaggio, ponendo le premesse per uno studio su come il nostro secolo e i precedenti si sono familiarizzati con la memoria di un uomo quale Arnau de Vilanova, la cui vicenda umana è così complessa. Si tratta di un capitolo di storia della medievistica di indubbio interesse, su cui anche è possibile misurare gli sforzi della storiografia e le sue stagioni.

La messe di informazioni che traiamo dal complesso del volume è dunque vasta e tale da consentire all'autore di evidenziare alcune urgenze nei lavori da compiere, come per esempio la costituzione di un nuovo regesto, se non addirittura di un diplomatario arnaldiano (nella grande tradizione di quelli che dobbiamo a padre Martí de Barcelona, OFMCap., e a Ramon d'Alòs).

La prima «Trobada» arnaldiana, a cui si accennava iniziando, si è conclusa con l'auspicio comune di divenire tradizionale occasione di incontro e con il voto all'Institut d'Estudis Catalans di una ripresa del lavoro per l'edizione degli *Opera Omnia. Scripta Spiritualia* di Arnau. È il proposito di tenere aperto e ben funzionante un cantiere di studi: è un obiettivo al quale la *Guia bibliogràfica* di Jaume Mensa i Valls —che nel corso della «I Trobada...» è stato per la prima volta presentata— da buona base.

Francesco Santi

Josep CHABÀS I BERGON (amb la col·laboració d'Antoni ROCA I ROSSELL i Xavier RODRÍGUEZ I GIL), *L'astronomia de Jacob ben David Bonjorn* (Arxius de les Seccions de Ciències. Secció de Ciència i Tecnologia, 104), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1992, 271 pp.

Dos dels autors del llibre que comentem, Chabàs i Roca, ja havien fet una incursió notable en el camp que ara torna a ésser objecte de la seva exploració, ara però amb un tercer col·laborador, Rodríguez i Gil, el camp de la història de l'astronomia a Catalunya dels segles XIII-XV, incursió de la qual n'havia resultat el llibre *El «Lunari» de Bernat de Granollachs (Alguns aspectes de la història de l'astronomia a la Catalunya del Quatre-cents)*, que fou premi Eduard Fontserè del 1984 i fou publicat l'any següent per la Fundació Salvador Vives i Casajuana (vegeu-ne la notícia bibliogràfica dins ATCA, VII-VIII (1988-1989), 637, núm. 4886, per J. P. E.). En la present exploració confirmen la impressió de solidesa i profunditat que havien causat aleshores, segons tractarem de fer veure a continuació. Un altre precedent que cal tenir en compte en l'anàlisi d'aquest llibre sobre l'obra de Jacob ben David Bonjorn és que la seva part central constituí la tesi doctoral de Chabàs (llegida a la Facultat de Física de la Universitat de Barcelona el 1989), cosa que, en conseqüència, confereix al treball realitzat un caràcter rigorós i precís, fins i tot dur de llegir en algunes de les seves pàgines.

Els dos primers capítols del llibre que comentem (15-44) són de caràcter històric:

en el primer, els autors analitzen l'activitat astronòmica a la corona catalano-aragonesa vers la segona meitat del segle catorzè, en l'altre, fan un estudi de l'entorn familiar de Jacob ben David Bonjorn, l'obra del qual és l'objecte principal de Chabàs, Roca i Rodríguez. En aquell primer capítol, hom posa èmfasi en l'interès del rei Pere el Cerimoniós per als estudis astronòmics de base, estudis que en aquell temps exigien, per a l'elaboració de taules i almanacs dels moviments dels astres, no sols l'aprofitament de les dades d'astrònoms anteriors, sinó també mesures i observacions pròpies. Aquest interès reial conduí a la producció, almenys, de les obres de Pere Gilbert i Dalmau ses Planes, de les anomenades *Taules de Barcelona*, de Jacob Corsuno (que duen un pròleg del rei mateix), i dels *Cànons* i *Taules* de Jacob ben David Bonjorn. Els autors del llibre que comentem relacionen aquí les obres d'astronomia i de ciències connexes que figuraven a la biblioteca reial, segons l'inventari que en fou dreçat a la mort de Martí l'Humà, i hom es sorprèn de la riquesa bibliogràfica acumulada, de la qualitat dels llibres reunits, llibres que el rei Pere deixava en préstec als astrònoms col·laboradors seus, no sense un cúmul de condicions de garantia. A diferència de Pere III, el seu fill Joan es desinteressà per l'aspecte científic de l'astronomia i es preocupà gairebé exclusivament del seu vessant astrològic; en resultà que l'esclat de l'escola astronòmica catalana —si és que es pot arribar a parlar d'una veritable escola— s'apagà. Si és dubtosa l'existència d'una escola catalana d'astronomia, és ben certa la del 'grup' d'astrònoms jueus que treballaren al Llenguadoc dels segles XIII i XIV, grup en el qual destaca la figura ben notable de Levi ben Gerson, d'Aurenja, el pensament del qual contribuí a posar en qüestió les idees de Ptolemeu, el marc conceptual de tota l'astronomia medieval, i al qual grup hom pot adscriure Bonjorn.

A l'edició de 1867 dels *Libros del Saber de Astronomía* d'Alfons X de Castella a cura de Manuel Rico, les *Taules de Barcelona* foren considerades una falsificació i un complement de les taules alfonsines; fou Moritz Steinschneider qui demostrà que aquestes eren dues obres diferents, les de Barcelona essent assignades a un autor jueu que aquell erudit identificà com a Bonjorn. La qüestió fou aclarida amb les intervencions d'Andreu Balaguer i Merino (1882), de Lynn Thorndike (1937), i finalment de Josep M. Millàs i Vallicrosa (1962) sobre l'origen i autoria de les *Taules de Barcelona*, que no són del cas aquí, i amb els treballs de Thorndike, que conduïren a la identificació de Jacob ben David Bonjorn, súbdit jueu del monarca de Catalunya-Aragó resident a Perpinyà, com a autor d'uns cànons i unes taules pròpies. Fins a la publicació del llibre de Chabàs, Roca i Rodríguez, que comentem, l'únic autor que havia dedicat més d'una plana a Bonjorn havia estat Millàs, quan el 1959 donà a conèixer una versió catalana dels seus cànons (ms. 39 de la Biblioteca de Catalunya) i reuní la informació existent, molt escassa en aquella data, sobre aquest astrònom medieval català.

En el capítol segon del llibre que comentem, hom entra en l'estudi de totes les dades històriques disponibles sobre Jacob ben David Bonjorn i el seu entorn familiar, dades que cobreixen l'espai de temps que va des del seu avi, Bonjorn del Barri, comerciant acabat de Perpinyà, passant pel seu pare David Bonjorn del Barri, astrònom acreditat al servei de la casa reial, amb un parent, Naçan del Barri, constructor d'astrolabis i de quadrants, fins al seu fill, David Bonet Bonjorn, molt probablement metge. El capítol conté una bona col·lecció de dades històriques, llur anàlisi aprofundida i una reconstrucció (complementària a la del capítol primer) de l'època que ens fa aparèixer com a vivents tots aquests personatges.

Centrada l'època i la figura de l'astrònom, els autors del llibre que comentem passen un pont estès sobre l'abisme que separa les dues cultures i entren en l'anàlisi físico-matemàtica del contingut astronòmic de l'obra de Bonjorn, anàlisi que comprèn un centenar de pàgines (de la 47 a la 147), escrites sense concessions, dividides en quatre capítols, que tracten respectivament del cicle lunar de trenta-un anys i les taules de sizigies, de

l'extensió del cicle bàsic a èpoques anteriors o posteriors, de la paral·laxi i dels eclipsis de sol i de lluna. De cada capítol en són extretes conclusions, que després es complementen amb unes de generals.

Que el cicle de recurrència de la geometria del sistema terra-lluna-sol, o període de temps que triguen el sol i la lluna a recuperar simultàniament llurs posicions inicials, designat abreujadament com a cicle lunar, té una durada lleugerament superior als trenta-un anys solars (o, més exactament, una durada de 767 mesos sinòdics, uns 62 anys, que es poden condensar en 31 taules), constitueix una innovació important aportada per Jacob ben David Bonjorn a l'astronomia. El cicle considerat tradicionalment és de 19 anys, però el cicle de Bonjorn permet una major exactitud en el càlcul de les sizígies (posicions de la lluna quan és en conjunció o en oposició amb el sol, és a dir, quan és lluna plena o lluna nova), les quals constitueixen la primera de les taules de Bonjorn, i de les taules que en deriven. Totes aquestes taules són calculades per Bonjorn per a un cicle lunar complet, que comença el primer de març del 1361, i ho són per a un punt geogràfic del qual no dóna el nom, però sí la longitud i la latitud, que coincideixen amb les coordenades de Perpinyà.

Els autors del llibre que comentem es plantegen el problema de saber com foren calculades les diverses taules de Bonjorn, qui, si bé en els seus canons dóna instruccions precises per a la utilització de les taules, no dóna més que notícies molt parcials, críptiques o insuficients sobre el mode del càlcul seguit. Chabàs, Roca i Rodríguez demostren que la taula de sizígies veritables de Bonjorn fou calculada a partir de la de sizígies mitjanes de Levi ben Gerson, calculades a la longitud d'Aurenja, que difereix en quatre minuts de temps de la de Perpinyà. Així mateix ho foren la taula de posicions del sol a l'instant de la sizígia veritable i la taula de l'argument de latitud de la lluna. Els autors identifiquen els manuscrits concrets de Levi ben Gerson que contenen les dades emprades per Bonjorn per als seus càlculs, recalculen totes les dades donades per aquest darrer, analitzen els errors detectats i n'assignen les causes.

Les dades contingudes en les *Taules* de Bonjorn es poden extrapolar a cicles lunars anteriors o posteriors al cicle bàsic de 1361 a 1391, però per a això cal fer algunes correccions, ja que cap dels paràmetres que intervenen als moviments del sol i de la lluna no recupera 'exactament' el seu valor quan ha transcorregut un cicle. Bonjorn incorpora aquestes correccions, que afecten tres aspectes: l'època exacta de cada sizígia, la posició del sol sobre l'eclíptica i la situació de la lluna a l'instant de cada sizígia. És interessant de remarcar que també aquí Bonjorn fa ús d'alguns paràmetres de Levi ben Gerson: el mes sinòdic mitjà, el moviment mitjà en anomalia lunar, el moviment mitjà del sol, el moviment de l'apogeu solar i el moviment de la línia dels nodes, però els utilitza segons mètodes originals. L'ús com a unitat de mesura d'un submúltiple del minut de temps equivalent a 1/17 min constitueix una novetat en la literatura astronòmica medieval, i confirma la impressió que Bonjorn elaborà les taules amb visió de calculista i amb el propòsit d'oferir un instrument fàcil de manejar.

En les seves taules de paral·laxi, Bonjorn seguí el model de les de Ptolemeu en les *Taules fàcils*, emprant el valor ptolemaic de l'obliquïtat de l'eclíptica pres d'Abraham ben Hiyya i altres dades d'origen ptolemaic, però recorrent també a Levi ben Gerson per al càlcul de les components de latitud. El càlcul d'aquestes taules exigeix un enorme treball manual, i Bonjorn s'esmerça a deduir-ne simplificacions que el fan més fàcil, tot i pretendre d'obtenir una precisió superior a la de les taules de paral·laxi habituals.

La segona part dels canons de Bonjorn és dedicada al compte dels eclipsis solars i lunars. Les taules resultants són susceptibles d'ésser emprades no solament a la seva ciutat, com és el cas de les de paral·laxi, sinó en un ampli interval de latituds geogràfiques. Les taules contenen totes les dades necessàries per a fixar la situació d'un eclipsi (solar o lunar)

en el seu punt mig, els límits i la semidurada de l'eclipsi i la fracció d'astre eclipsat. Els autors del present llibre recalculen, com en les taules anteriors, tots els valors donats en aquestes taules, per a la qual cosa han de fer hipòtesis que expliquin l'origen de determinats paràmetres emprats per Bonjorn en els seus càlculs o per a identificar-ne d'altres, de paràmetres, que Bonjorn no esmenta. Com abans, comproven que aquest féu un ús intensiu de les taules de Levi ben Gerson, i és molt probable que deduís les seves a partir de les d'aquest, encara que això no és gens evident per als autors del llibre que comentem, que s'inclinen a pensar que Bonjorn elaborà de rel les seves pròpies taules d'eclipsis, a partir dels paràmetres que havia deduït de les taules de Levi.

Atesa l'originalitat de les taules de Bonjorn, Chabàs i col·laboradors han hagut d'establir una metodologia específica d'anàlisi i de reconstrucció del material astronòmic tabulat. Aquesta metodologia constitueix un instrument susceptible d'ésser aplicada a d'altres taules; per tant, obre un camí per a l'anàlisi de les influències que exerciren Levi ben Gerson, poc conegudes fins ara, d'una banda, i Jacob ben David Bonjorn, d'una altra. Els autors d'aquest llibre recerquen i identifiquen els usuaris o els comentaristes de les taules de Bonjorn, que visqueren els segles XIV o XV: entre aquests destaca Abraham Zacut (nat el 1452), autor d'unes taules de Salamanca per a l'any arrel de 1473, i d'unes altres per als anys 1501 i 1513, les quals conserven els trets essencials de l'obra de Bonjorn: el cicle de trenta-un anys i les taules de sizigies veritables. És remarcable l'establiment d'aquesta filiació, que vincula Levi ben Gerson (primera meitat del segle XIV) amb Abraham Zacut (segona meitat del segle XV) per mitjà de l'obra de Jacob ben David Bonjorn (mitjans del segle XIV).

Els autors salten novament per damunt l'abisme esmentat abans entre les dues cultures i acaben el llibre amb una tercera part, que ells denominen d'apèndix, on és presentat un treball d'erudició que comprèn, primer (151-165), la descripció dels cinquanta-quatre manuscrits detectats, que contenen alguna de les versions dels cànons i de les taules de Bonjorn, quaranta d'ells escrits en hebreu, nou en llatí, tres en català, i dos en grec: tot els sembla indicar que el text original fou escrit en hebreu i que fou el mateix Bonjorn el seu traductor al català, però no han disposat d'un estudi filològic suficient per a comprovar aquestes impressions. Comprèn, després (167-211), un estudi dels cànons des del punt de vista codicològic i literari, cànons que solen presentar-se bé en una forma llarga, que devia ésser escrita originàriament per Bonjorn, bé en una forma curta, de la qual són suprimits els elements descriptius i on més apareixen les instruccions per al maneig de les taules, probablement compostes amb finalitats docents, al qual estudi segueix la transcripció de dues versions de la forma llarga d'aquests cànons, enfrontada pàgina per pàgina, una versió catalana (la dels folis 51r-70r del ms. Ayer 746 de la Newberry Library, de Chicago) i una versió llatina (la dels folis 48r-54r del ms. 634 de la Biblioteca de Catalunya). Finalment, la tercera part de l'apèndix comprèn (213-221) una descripció de les taules, dels seus caràcters, dels errors que contenen i de la forma en què són editades, i conté (221-251) l'edició completa de les taules de Bonjorn, la qual clou la part textual del llibre. Aquesta edició és feta en una forma compacta i abstracta, amb indicació dels errors i amb notes al marge, tot amb una nomenclatura simbòlica, de tal manera que la lectura o consulta d'aquestes taules exigeix l'estudi previ a fons de l'acurada descripció que les precedeix.

El llibre és completat amb una extensa bibliografia (253-262), on trobem vuit articles de recerca publicats en revistes prestigioses o en llibres miscel·lanis per Chabàs, Chabàs i Roca, o Chabàs, Roca i Rodríguez, sobre aspectes concrets del tema general, objecte del llibre que ara ens ocupa, els quals confereixen als autors una autoritat innegable. El llibre s'acaba amb una taula de nombres i amb una de general de noms propis.

Podem dir, com a conclusió final, que la història de l'astronomia ha estat abordada

generalment des de punts de vista que centren llur interès en el text estudiat, en la figura de l'autor o en el context històric i social, i són molt més escasses les anàlisis de tipus matemàtic del contingut astronòmic mateix. Aquest segon enfocament, en el qual els autors del llibre que comentem han inscrit el seu treball, forneix un complement absolutament necessari i aporta una imatge més rica i més complexa de l'activitat científica del passat.

Enric Casassas i Simó

Els quatre llibres de la reina Elionor de Sicília a l'Arxiu de la Catedral de Barcelona, per Margarida ANGLADA CANTARELL, M. Àngels FERNÁNDEZ TORTADÉS, Concepció PETIT CIBIRIÀIN (Textos i Documents, 26), Barcelona, Fundació Noguera 1992, 252 pp.

Els quatre llibres de la reina de Catalunya-Aragó, Elionor de Sicília, no són pas, contra allò que sembla indicar el títol, tot o part d'una obra escrita per la dita dama (ni, contra allò que diuen les autores «a instància d'aquesta reina», car eren un dels serveis estructurals de la casa reial), ans quatre volums, un dels quals és d'anotacions relatives a objectes de valor pertanyents a la ,cambra' reginal durant les dècades del 1360-1370 (recordem que en aquell moment ,cambra' no té el sentit actual, ans el d'institució responsable del tresor de béns mobles del papa, rei, reina, noble, etc.) (19-89); i tres de comptes de la seva tresoreria (91-111; 113-151; i 153-229). Les responsables d'aquesta publicació afirmen que el volum que aplega els quatre llibres esmentats és a l'ACB «per donació reial» (10), donació que caldria demostrar, car altrament és impensable que cap rei donés a una altra institució un llibre en el qual consten els propis béns i comptes. Més aviat creuria que el dit llibre es trobava en mans d'algun escrivà reial, els béns del qual (i amb ells aquest llibre) haurien passat a la Seu de Barcelona a través d'una de les seves institucions, la de la Pia Almoïna, tal com diu algun dels dits volums.

Les responsables de l'edició avisen ja al començament de la breu introducció (10-18) que llur interès se centra en «el món de la indumentària medieval femenina» (10), i segurament aquesta és la raó per la qual les pàgines introductòries només s'ocupen del primer dels llibres esmentats, car només en ell hi ha, entre d'altres, abundància de notícies d'indumentària de la reina i de les seves dames.

I és de doldre que l'atenció concentrada en la indumentària els hagi fet passar per alt una cosa tan indispensable en tot treball damunt un manuscrit, com és la descripció material del volum, cosa que ací no es troba, no ja en relació als quatre llibres d'alguna manera transcrits, ans ni tan sols en referència al que ha concentrat tota llur atenció; i no els hagi permès d'adonar-se que algunes almenys de les paraules emprades sobretot en el primer dels dits quatre llibres constitueixen una novetat, car o bé la mateixa paraula o bé el significat amb què allí és emprada no es troba en el DCVB. Heus-ne ací alguna mostra: ,ginjolat' (24), ,areniat' (29), ,ademps' (30), ,bítreas' (33; són les ,vitranes' (35)?), ,guax' (34), ,bricans' (35; deuen ésser els ,briclans' de 48), ,sucies' (36; són els ,suçits' de 56?), ,brusqueporch' (37), ,monicot' (45), ,malagui' (49), ,pítrex' (78), ,pestraylls' (83), ,guaranya' (*sic!*; cal suposar ,guaranyà', variant de ,guarà', 214); i, potser, els ,alcorcins' de 191. Sembla que en l'edició seriosa d'un llibre especialment ric en denominacions d'indumentària, realitzada amb particular atenció confessada vers aquesta, hauria d'ésser elemental un esforç a establir un vocabulari de les paraules emprades i a explicar l'equivalència de les dites denominacions, sobretot quan d'alguna d'elles, aquesta sí recollida en el DCVB, la de ,savastre / savastra' (21 i 68), aquest diccionari confessa

desconèixer la naturalesa del dit drap preciós. Però les autores de la introducció s'han considerat dispensades de proporcionar al lector aquest fruit de llur treball, si és que el dit fruit existeix.

També sembla que s'hagin considerat dispensades d'oferir una transcripció seriosa, altrament hom no s'explica de trobar grafies com les següents: ,dixer' (22/2) per ,d'Íxer'; ,Cahust' (28/5) per ,Tahust'; ,xxxix d'abril' (36/darrer paràgraf); ,Anthonia' (40/1) per ,Anthònia'; ,que o com' (41/8) per ,queocom' = quelcom; ,non sobra' (59/penúltim) per ,no-n sobrà'; ,li alta' (61/lín. 4) per ,li altà'; ,sobran' (63/lín. 1) per ,sobrà'n'; ,Arrigó' (67/3) per ,Arrigo' (és l'anotador, Rigo [Enrico] de Guserni, de les pàgines 56 i 63); ,els' (67/3) per ,é-ls'; ,Alixende Mur' (73/8 i 81 al final) per ,Alixén (o Alicsén) de Mur'; ,pesaran' (79/1) per ,pesàran'; ,fa adenotar' (80/4) per ,fa a desnotar' o qui sap si ,s'à a desnotar'; ,orlpell' (82/9) per ,oripell'; ,la liquata' (89/1) per ,la Liguata' = Licata, de Sicília; ,hanné' (91/2) per ,han-ne'; ,seren' (92/2) per ,s'erén'; ,han' (93/2 i 124/2) per ,ha-n'; ,terres' (93/3) per ,terces'; ,cas' (95/3) per ,casa'; ,L caffres de civada' (107/2) per ,cinquanta caffis de civada'; ,comvengare de' (109/3) per ,com vengren a'; ,donelles' (115/2/14) per ,donzelles'; ,Xerichà' (128/2 i ,Xerica', 164/3) o ,Xerica' (170/2) per ,Xèrica/Exèrica'; ,prengà' (146/5) per ,prenga'; ,e mon' (182/2) per ,de mon'; ,cantelas' (190/2) per ,cautelas'; ,hanay' (227/2) per ,hanà-y'. També es troba sovint (per exemple, 97/3; 99-100, etc.), el sintagma ,solidos oblatos' especificant quantitats de moneda i em pregunto si no serà la fórmula «...solidos, ...obolos»; per cert, sembla que caldria afegir punts suspensius després de la paraula final d'un text clarament inacabat, com és ara després de ,cascuna' en 75/1/2: «qui són de pes cascuna...» (el pes no fou consignat, per tant el text és incomplet); o després de ,tro per' a l'acabament de 94/2: «del primer dia del mes d'abril l'any MCCCCLXV. Tro per», on no és consignat el termini final del període de temps.

Dissortadament, la necessitat de clarificar la frase de la pàgina 109/3: «comvengare de», que en l'original ha resultat ésser «com vengren a», m'ha posat davant els ulls d'altres constatacions de mala lectura i transcripció; i així, sense sortir del mateix paràgraf, la segona paraula «Ítem, donà...», resulta a l'original «don» amb línia damunt, cosa que es deu haver de transcriure «doné», car qui dóna o donà no és una tercera persona ans el responsable dels comptes, per tant algú que escriu en primera persona; en la mateixa línia del llibre imprès trobem «dessús», quan l'original manuscrit diu clarament «dejús»; i el començament d'aquest llibre (91), on és posat com a títol o encapçalament «In stancia extravagantium par elemosinae» (91), en realitat diu, i no pas amb lletra contemporània, ans molt posterior, de darreries del segle XVI o començaments del XVII, «In stantia», i després d'un espai considerable: «Extravantium pie elemosinae».

És indiscutible que el fet de posar a disposició de tots els possibles interessats un nou text fins ara només abastable a pocs és un servei meritori que s'ha d'agrair, cosa que des d'ací és clarament proclamada. Més encara, pel fet que aquestes anotacions ens donen testimoniatge d'inscripcions o llegendes en algunes de les peces ací descrites: 60/2; 62/7-8; 86/5 i 9-10; des d'aquest punt de vista, cal assenyalar aquell drap o tapís on eren figurats els set savis, damunt cada un dels quals hi havia una frase catalana que resumia la respectiva saviesa (85/6). D'altres draps o tapissos tenien inscripcions en àrab (60/3; 65/5; 77/4; 82/1). També hi ha un petit apartat de les riqueses de la cambra dedicada a tres llibres (87/1-4), dos dels quals litúrgics (les *Ores del Cor(s) de Crist* no seran cap de les dues documentades per Antoni Rubió i Lluch, *Documents...*, II, 118 i 162-163?), i un exemplar de Marco Polo; aquesta anotació ens fa saber que la cambra reginal posseïa d'altres llibres, els quals, però, foren traspassats a l'Arxiu Reial; no sabem quins eren. Tampoc no sabem en què consistien els «dos llibres de mostres de paper» (74/8). Encara en aquest context més atent a llibres i a escoles, assenyalem el capellà i mestre de l'infant

Martí, futur Martí l'Humà: es deia Domingo Orm (132/4), però Johan Ortu a 146/5; em pregunto si eren dos o un de sol que realment es deia Joan Domènec Ortu[n].

En les pàgines del primer llibre, el dedicat als objectes valuosos, trobaran esplet abundós els estudiosos de les arts sumptuàries, segurament en les descripcions de les corones (68-72) i dels draps o tapissos (85). Però hi ha també material per a d'altres consideracions: som assabentats del dia de la mort de la reina (20 abril 1375) (73/2), i d'aquell en què l'infant Martí es casà amb Maria de Luna (13 juny 1372) (76/5), ens trobem amb fra Pere d'Aragó, famós oncle del rei (125/2) i som assabentats que el 18 de gener del 1367 el cèlebre Francisc Roma entrà al servei d'Elionor de Sicília (cf. ATCA, I (1992), 80 i 124-125; i XII (1993), 59, nota 22). Però sobretot seria element indispensable per a tenir idees clares de dos extrems directament relacionats amb la casa reial però indirectament amb l'estat general del país: la primera és la situació econòmica de la casa de la reina, en un moment en què el país sofreix la profunda depressió posterior a la Pesta Negra i a les Guerres amb Castella i amb Gènova; la segona és la comparació entre les persones que ocupaven càrrecs remunerats a casa de la reina i allò que oficialment era previst per a ella en les cèlebres *Ordinacions de Pere el Cerimoniós per a la seva casa i cort*; o, dit amb altres paraules: tots els càrrecs previstos eren ocupats, o hom s'havia de frenar a l'hora d'atribuir càrrecs, perquè l'economia imposava restriccions?

Tenim, doncs, noves fonts per al coneixement de dues seccions de la casa reial (cambra i tresoreria) en el tercer quart del segle XIV, fonts que presenten dades llèpoles per a estudiosos de camps diversos. Però és de doldre que la transcripció dels textos no sigui segura i que la seva presentació no sigui digna de la col·lecció que els ha acollits.

Josep Perarnau

Cort General de Montsó 1382-1384. A cura de Ignasi J. BAIGES i JARDÍ, Anna RUBIÓ i RODON, Elisa VARELA i RODRÍGUEZ. Coordinat per Josep M. SANS i TRAVÉ (Textos Jurídics Catalans. Lleis i Costums, II/1), Barcelona, Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya 1992, XX i 294 pp.

La presentació, signada per J[osep] M[aria] S[ans i] T[ra]vé, ens informa que en aquest volum, la Generalitat de Catalunya per mitjà del seu Departament de Justícia presenta el primer fruit d'un seu projecte: el de completar l'edició dels *Processos de Cort*, dels quals el segle passat la 'Real Academia de la Historia' ja n'havia publicat vint-i-set volums deguts a la feina realitzada per Benvingut Oliver i Estellés i per Fidel Fita i Colomer, ultra algun altre d'escadusser publicat per Pròsper de Bofarull, i en els darrers decennis, per Josep M. Pons i Guri i per Basili de Rubí; i de completar-la «amb uns criteris metodològics més coherents i que permeten també resultats més satisfactoris des del punt de vista científic» (XII), un dels quals és el de prendre per base d'edició l'anomenat 'procés del protonotari', completat, si s'escau, en nota a peu de pàgina per d'altres recopilacions d'actes d'una mateixa cort realitzades per notaris diferents al servei d'institucions altres que la casa reial i sovint potser amb possibilitats no coincidents amb les del dit protonotari. Una altra de les característiques de l'edició és l'amplitud dels regests en llengua catalana, atès que el llatí, en què són redactats nombre de documents, resulta, ai las!, tot i la seva facilitat, cada vegada més inaccessible per a molts.

De fet, de les tres còpies manuscrites conegudes de la Cort de Montsó 1382-1384, hom ha escollit com a base de l'edició actual la de l'ACA, *Canc., Processos de Cort 9*, transcrit d'acord amb la 'ratio editionis' de les pàgines XVII-XVIII. I val a dir que la presentació material, tant en allò que toca el paper i l'enquadernació com en allò que es

refereix a la tipografia, és ben digna i tant el Departament de Justícia com el Comitè Tècnic que presideixen l'empresa mereixen l'agraïment dels estudiosos i tota mena d'enhorabones. Han posat a les mans de les persones interessades un llibre que es fa valorar molt positivament en el mateix instant que hom el comença de fullejar; un llibre, de més a més, a través del qual, d'una banda entrem en contacte amb una llengua catalana molt madura i de l'altra ens és permès d'assistir a les tensions preocupants entre la casa reial i els representants dels països de la Corona catalano-aragonesa; és, en aquest sentit, un document indispensable per a la comprensió de l'atmosfera que el país respirava en els darrers anys de Pere el Cerimoniós.

Cal suposar, però, que una empresa com aquesta, realitzada per una institució oficial com la Generalitat de Catalunya, està obligada a arribar a aquella perfecció que és abastable en les coses humanes i ha d'evitar aquells esculls que espïen sempre en els treballs d'edició de textos medievals, tant llatins com catalans. No arribar a la dita perfecció exigible i caure els els esmentats esculls devalua automàticament l'obra presentada, per molt digne que sigui el seu revestiment material. Allò que fa més o menys acceptable i més o menys valuosa una edició textual és justament la netedat del text publicat, de manera que el lector pugui estar segur de la plena coincidència d'allò que és ofert a la seva lectura amb allò que el redactor del document va elaborar i el copista va escriure.

Però en aquest cas la llista de lectures insatisfactòries és massa llarga (dissortadament, no les he pogudes controlar damunt el manuscrit pres per base, perquè en anar a realitzar la confrontació —7 de juny del 1994— m'he trobat que, per raons de trasllat dels fons de l'ACA a la seva nova seu, tota la secció de Cancelleria no era consultable); per això, no puc dir que cada un dels casos que seguiran contingui una falla de transcripció, però em sembla, si no m'erro, que almenys hom s'ho pot preguntar, oi més tenint en compte el coneixement de la llengua llatina que posseïen els notaris, sobretot els de la casa reial, que no sols la coneixien sinó que la dominaven.

Heus-los acf: 54, línia 17: «per Cathalonie notarium publicum» < «per Cathalonie (principatum) notarium publicum»; 65/21-22: «notarium, publicum» < «notarium publicum»; 73/11: «aragonensis et valentini ad dexteram et catalani et maioricensis» < «aragonenses et valentini ad dexteram et catalani et maioricenses»; 88/5 final: «de Sanctoiohannes» < «de Sanctoiohanne»; 92/8: «ne ad respondendum vel aliis procedat» < «ne ad respondendum vel alias procedat»; 92/13: «propter hec nunc fient» < «propter hec (que) nunc fient»; 93/10: «aliis» < «alias»; 94/5: «alia» < «alias»; 95/19, 98/3-4, 105/18, 109/13, 110/18, 111/3 final, 112/4, 115/9 final, 165/12, 171/18, 178/4 final, 179/17, 180/4 i 16, 181/15 i 3 final, 213/9, etc.: «in personam» < «in persona»; 96/8: «aliis ipsam die lapsa» < «alias ipsa die lapsa»; 96/13: «de Maiorice» < «de Maioricis» («de Maiorica?»); 99/13: «per se et pro aliis» < «pro se et pro aliis»; 101/4: «Mariana» < «Mariano»; 105/11: «revocarii» < «revocari»; 108/3: «deyets» < «deyets»; 108/5 i 13: «sabiem» < «sabiem»; 108/6 i 111/8: «podiem» < «podiem»; 120/línia primera de la nota: «poriem» < «poriem»; 121/7 final de la nota: «despatxament» < «d'espataxament»; 121/9: «redendi» < «redeundi»; 123/17 de la nota: «congregatis» < «congregatas»; 123/19 de la nota: «ad iusticia» < «ad iusticiam»; 123/3 final de la nota: «coniunctum» < «coniunctim»; 124/línia última de la nota: «intervenerint vel notari possit» < «intervenerit vel notari possit»; 127/línia última del text: «inquisiçió» < «inquisició»; 131/22: «que si mereix» < «que s'i mereix»; 131/28 i 132/16: «que» < «què»; 133/6 final: «ordo iure» < «ordo iuris»; 137/19: «decet» < «decent»?; 137/25: «quem» < «quoniam»?; 141/4: «requirà» < «requira»; 142/16: «oyda» < «oÿda» i 174/4 del final: «oydors» < «oÿdors»; 146/19: «en que» < «en què»; 146/20: «pogués occasió» < «pogués (ésser) occasió»; 146/21: «de les» < «(si) de les»; 149/1: «responen»

< «responén»; 149/11: «féu» < «fou»; 149/20: «ne appar» < «no appar»; 150/9: «he» < «hi»; 150/16: «fernets» < «fer n'ets»; 150/4 del final: «Supplican et deman» < «Supplican et demanan»; 151/5-4 del final: «per partem» < «pro parte»; 157/línia penúltima: «Quasiquidem» < «Qua siquidem»; 167/11: «ni» < «n'i»; 167/19: «pertainet» < «pertinent»; 171/18: «peremptis» < «peremptoria»; 177/22: «deduïnt» < «deduïnt»; 179/3 del final: «aliqui» < «alicui»; 181/darrera: «alia» < «alias»; 190/15-16: «pro conservacione iure ipsius» < «pro conservacione iuris ipsius» (o: «pro conservando iure ipsius»); 203/4: «existens in ipsam ecclesiam» < «existens in ipsa ecclesia»; 208/14: «quasiquidem» < «qua siquidem»; 209/7 del final: «bonus status» < «boni status»; 211/ línia darrera: «honorem» < «(erit) honor»; 220/11: «vehen» < «vehén»; 220/12: «apparel·lada» < «apparellada»; 221-222: «sia merçè sia merçè»; 222/5 del final: «dels» < «dâ·ls»?; 225/12: «en que» < «en què»; 228/8: «sofira» < «sofirà»; 234/4: «militari» < «militar»; 235/20: «haver» < «haver»; 243/7: «Ihesucristi» < «Ihesucristi»?; 244/10: «quadam» < «quedam»; 245/23: «dominis» < «domini»; 246/20 i 2 del final: «conforma» < «conferma»; 247/última línia: «de Segualtruu» < «de se Guialtruu»; 248/10 del final: «annetti» < «annecti»; 248/8 del final: «voluerit» < «voluerint»; i 250/6 del final: «Maioricum» < «Maioricarum».

He cansat el possible lector amb aquesta llista tan llarga (però que no té cap pretensió d'ésser exhaustiva) a fi que resultés clar que no es tracta de qualque falta d'impremta, sempre perdonable, sinó d'una manca d'encert en la fixació del text, que una institució pública com és un departament de la Generalitat de Catalunya no es pot permetre. En els ambients, en efecte, en els quals una edició com aquesta pot ésser avaluada, l'avaluació no sols serà deficient davant el text publicat, ans positivament negativa sobretot en constatar la distància entre la noblesa de l'embolcall i les deficiències d'allò que aquest revesteix.

Un altre element que mai no hauria de mancar en l'edició d'un text inèdit és la descripció analítica i detallada del o dels manuscrits que l'han conservat. També m'atreuria a suggerir que els paràgrafs d'un document que, com el transcrit, consisteix en anotacions independents fossin numerats. De fet, aquest de la numeració és un detall en el qual la present edició falla de manera positiva, car almenys en part consta que el manuscrit numera paràgrafs (vegeu les notes al peu de les pàgines 221-240); si, doncs, l'original numera paràgrafs, per què els dits números no figuren en el lloc corresponent de l'edició?

La publicació d'un text fins ara inèdit és sempre benvinguda i el Departament de Justícia es mereix una sincera felicitació per la iniciativa en general i per la voluntat de posar a l'abast dels estudiosos un volum tan digne; però cal que en el futur eviti la distància d'aquest primer entre continent i contingut. Diguem, per acabar, que la taula onomàstica que corona l'obra (253-292) és digna de la sincera gratitud dels lectors. Justament aquest servei fa desitjable que també hi hagués taula de mots, sobretot dels catalans que potser no es troben en el DCVB; així, per exemple, la tan emprada «aprisa» (108/23; 122/7, 9, 11, 16, 17, 19; 127/15, 19, 21; 128/15; 131/19, 23; 132/21, 23, 25, 26; etc, etc.) hi és desconeguda; en canvi l'esmentat diccionari aplega «aprisia» amb el mateix sentit: «apuntació de dates i antecedents que prenia el notari o escrivà...»; si, doncs, la transcripció és correcta, tenim ací una variant sembla que fins ara desconeguda, la qual, mitjançant la taula de mots seria, com tots els altres, més a l'abast de la mà dels lectors interessats.

Mariàngela VILALLONGA, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV. Repertori bio-bibliogràfic*. Pròleg de Martí de RIQUER (Textos i Estudis de Cultura Catalana, 34), Barcelona, Curial Edicions catalanes - Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1993, 232 pp.

Després de treballs monogràfics centrats en la figura de Jeroni Pau o d'altres humanistes, ben coneguts dels nostres lectors (cf. ATCA, VI (1987), 367-368; XI (1992), 482-483), l'autora s'ha imposat un treball de més volada, car abasta tots els autors catalans que publicaren obres en llatí durant el segle XV. Ella mateixa precisa que es tracta d'«autors originaris de Catalunya amb obra llatina coneguda i conservada» (13), defineix el seu treball com a «recull de noms... ordenat alfabèticament i confegit a manera de repertori bio-bibliogràfic» (10), i n'exposa les característiques amb aquestes paraules: «Cadascun dels autors ressenyats serà tractat individualment i segons un esquema prefixat, que consisteix a donar el nom de l'autor, el lloc i les dades del seu naixement i de la seva mort (quan n'hi hagi) i el gènere literari al qual l'hem d'incloure, tot això esquemàticament, per tal de fer-ho evident a simple vista. A continuació, ens ocuparem de la biografia de l'autor en qüestió, tan extensa com ens sigui possible en cada cas; tot seguit, donarem el catàleg de les obres amb referències als manuscrits on apareixen i als incunables i les edicions posteriors que les reproduïxen, i, sempre que siguem posseïdors de les dades, els noms de les biblioteques, en les quals es poden trobar els incunables mencionats. Seguirà una valoració de l'obra de cadascun dels autors, individualment o de conjunt, segons els casos, i finalment clourà l'anàlisi un recull bibliogràfic dels estudis més importants que s'hagin dut a terme sobre l'autor o la seva obra, però... difícilment podrà ser exhaustiu» (10). A tall d'escaiguda, fins i tot ens ofereix un repàs resumit i breu d'allò que els nostres autors llatins del segle XV aportaren als diversos gèneres literaris (13-17).

No cal dir que el resultat dels esforços de l'autora supera en tots sentits el del seu únic precedent, el *De viris illustribus catalanis suae tempestatis libellus*, de Pere Miquel Carbonell. Allò que Vilallonga ens ofereix no és un 'libell' ans un llibre amb totes les de la llei, en el qual trobem informació bio-bibliogràfica de seixanta-quatre escriptors, llibre que encara podria ésser més consistent si fos completat amb els corresponents índexs de biblioteques i de persones. Però tal com és ara, amb la seva sola presència ja s'haurà convertit en una obra insubstituïble de consulta, en una pedrera de la qual s'aprofitaran tots els qui vulguin saber quelcom dels nostres autors del segle de les 'humaniores litterae'.

Justament perquè es convertirà en llibre de consulta obligada i, per tant, és d'esperar que 'prest e tost', com devien dir en català aquells autors, caldrà procedir a una segona edició, hom es permet d'assenyalar qualche detall que per ventura podria contribuir a una obra encara més completa i, per tant, més útil.

La primera cosa seria la coherència amb la limitació geogràfica (hom no veu que tal obra s'hagués de restringir als «autors originaris de Catalunya», tal com acabem de llegir, ans creu que hauria d'abastar tots els llatins dels Països Catalans, però, si es limita a Catalunya, cal que sigui coherent). I així sembla que n'ha d'ésser exclòs aquell Ferran Castillo, que, per molt que fos «ciui pulcherrimae ciuitatis Barchinonae anno 1497», no per això deixava d'ésser 'ispano' (85), és a dir, originari de la Corona de Castella, no pas, doncs, de Catalunya. Potser l'haurien de seguir d'altres noms, com per exemple Francesc d'Arinyó, la procedència del qual no consta (27-28), però el seu parentiu amb Francesc Climent (n'era nebot) més aviat condueix a suposar que era valencià. Certament n'ha d'ésser foragitat aquell Ramon Bosc, per molt que fos de Reus o del bisbat de Tarragona, car mai no pot ésser cofós amb l'autor de la *Martiniana super cronis digestis Romanorum*, obra que, tal com diu la primera paraula del títol, cal suposar que és la del

conegudíssim Martinus Polonus (47). Joan de Palomar nasqué realment a Barcelona (172) o en algun lloc, potser fins i tot força meridional, del regne de València? El mateix Bernat Boïl, tot i ésser documentat com a «clericus Ilerdensis» no vol dir que fos català, car podria ésser del territori que el bisbat de Lleida encara ara té a l'Aragó (38). Per contra, sembla que caldria almenys preguntar-se si haurien d'ésser introduïts en aquest Parnàs noms com el d'aquell Domènec de Catalunya (Domenico di Catalogna), al qual acaba de dedicar una biografia el «Dizionario Biografico degli Italiani», 40, (1991), pp. 611-613 (cf. ATCA, XII (1993), 471-472, núm. 8071); també s'ho valdria d'esbrinar la possible procedència catalana de Pere Figuerola, secretari particular de Benet XIII (posició que compartia amb Narcís de Sant Dionís), del qual la Biblioteca papal de Península posseïa una *Compilatio super logicam*, i del qual es conserven tres grossos volums de polèmica anti-jueva en llatí entre els manuscrits de la Seu de València (cf. ATCA, VI (1987), 274 i 355). I encara una pregunta: no hauria estat encertat d'afegir, ni que fos en apèndix, un apartat dedicat a obres anònimes llatines, atribuïbles a autors catalans, com és ara les lletres i tractats teològics escrits a Barcelona en les dècades segona, tercera i quarta del segle XV (cf. ATCA, III (1984), 59-191)?

Fixem-nos en alguns detalls, que haurien d'ésser revisats en una futura edició: l'obra de Francisco Elías de Tejada té una més recent edició en tres volums, *Historia del pensamiento político catalán*, de Sevilla, Ediciones Montejurra 1965 (25). És encertat de qualificar de 'còdex' un registre de Cancelleria d'ACA? (27, línia 5 del final). En la bibliografia de Bernat Boïl (41-43) no he sabut esbrinar què indiquen les referències a ALBERT, *Epistolae*, i a PASCUAL, *Noticias*, tan citats en les pàgines anteriors dedicades als escrits del dit Boïl (39-40). Dir que la *Lectura artis generalis* de Joan Bulons, del 1433, «representa la primera producció original coneguda de l'escola barcelonina» (48) equival a desconèixer o a desestimar el seguit de cartes i tractats als quals ens hem referit més abans. R. Baumer (79) deu ésser Remigius Bäumer. És més aviat difícil d'acceptar que Pere Deguí mantingué l'any 1485 a Nàpols algun contacte amb Alfons dit el Magnànim (89), mort el 1458. Cristòfor de Gualbes fou un personatge ben central en totes les triflques que acompanyaren la implantació de la inquisició hispànica unitària, tal com hom pot veure en una sèrie de butlles papals que l'esmenten, darrerament publicades per Shlomo Simonsohn (cf. ATCA, XI (1992), 642, núm. 7609), i en el llibre de Jordi Ventura, *La Bíblia Valenciana* ressenyat més avall. De la bibliografia relativa a Felip de Malla se n'ha de suprimir l'*Aplec de dades, velles i noves...* (125), i en canvi, s'ha d'afegir a la seva biografia la dada d'ATCA, XII (1993), 443. Nicolau Martí és l'autor d'una obra, el títol de la qual l'atribueix a F(rancesc?) Martí? (143). Joan Pagès, vice-canceller, i per tant jurista, s'ha d'identificar amb un autor de comentaris a obres lògiques de Porfiri i d'Aristòtil? (170). De Narcís de Sant Dionís en puc proporcionar les dades següents: el 20 d'octubre del 1412 era qualificat de «cubicularius domini nostri papae» (Arxiu Secret Vaticà, *Reg. Aven.*, 344, f. 102v); dos anys després, cobrava pel dit càrrec, 120 sous cada mes (ibid., 347, ff. 100r, 131r, i 143v); i en el moment en què, en acabar el 1415, Benet XIII veia imminent la sostracció d'obediència, el nomenava ardiaca de Ribagorça de la catedral de Lleida, vacant per la promoció de Dalmau de Mur a bisbe de Girona (ibid., 328, f. 151r); reporto aquestes dades perquè cal preguntar-se si el pactisme que s'imposà més que mai en aquells moments i que presideix les «seves» *Constitucions de Catalunya* no era directament inspirat per Benet XIII, que només sota pacte d'ésser categòricament ajudat, devia haver fet el joc a favor de Ferran d'Antequera entorn el Compromís de Casp fent-li recaure la Corona Catalano-Aragonesa; de més a més, calia esmentar que, essent oïdor de comptes de la Generalitat ja en el trienni del 1425-1428, fou destituït fulminantment per Felip de Malla; en van plens els registres de correspondència de la institució, ara a l'ACA, *Generalitat*, 641-643; els anys 1433-1435 fou a Girona vicari

general per Joan de Casanova (*Misc. Jubany*, Barcelona 1992, 407). Finalment, en relació a Ramon Sibiuda, no calia esmentar l'obra que li donà el màxim d'acceptació en el pas del segle XV al XVI, l'extret i resum del *Liber creaturarum* realitzat per Peter Dorlant i publicat sots el títol de *Viola animae?* (207-218).

Repeteix que les observacions anteriors no són altra cosa que intents de col·laborar a una segona i augurem-nos pròxima edició d'una obra, que mereix el màxim elogi que es pot fer d'un llibre: serà d'ús insubstituïble, raó per la qual la seva informació també ha d'ésser el màxim de segura.

Josep Perarnau

El Llibre de Comptes com a font per a l'estudi d'un casal noble de mitjan segle XV. Primer llibre memorial començat per la senyora dona Sanxa Ximenes de Fox e de Cabrera e de Navalles 1440-1443, a cura de Jordi ANDREU i DAUFÍ, Josep CANELA i FARRÉ i Maria Àngela SERRA i TORRENT (Textos i Documents, 27), Barcelona, Fundació Noguera 1992, 224 pp.

El volum de l'ACB, *Llegats de llibres extravagants*, 6/389, procedent de la deixa testamentària de la senyora anomenada en el títol, és ací objecte d'una presentació (13-59), de transcripció textual (61-211); de complement en forma de dues taules (213-220) i de dues pàgines de bibliografia (221-222).

La presentació és distribuïda en tres capítols. Trobem en el primer la localització geogràfica de les possessions de Na Sança a la Vall d'Osor (mapa: 15) i la caracterització jurídica tant del senyoriu dels Cabrera com de la xarxa d'executors o batlles (11-23; [no hauria estat sobrer una informació econòmica, amb dades sobre l'aprofitament de l'aigua com la d'ATCA, III (1984), 235-237]); el segon aplega notícies personals i familiars sobre Na Sança, la majoria de les quals procedeixen del seu testament, ací resumit (25-35); el terç és una anàlisi de la composició material del volum (37-48; 51-53), d'on es dedueix que es tracta d'un llibre factici, constituït de nou unitats: «...font poc uniforme... sèrie de fascicles mancats d'un ordre lògic i fins i tot material...» (39), escrit per sis mans, de cada una de les quals hi ha mostra a les pàgines 54-58.

El cos del volum és constituït per la transcripció críticament anotada del contingut del dit llibre (62-211), en la qual allò que estranya ja de bell antuvi és que el text és presentat de forma unitària i seguida, com si l'original formés una unitat compacta. Hom es pregunta si no hauria estat menys desorientador de separar el text corresponent a cada una de les unitats materials individuades en l'anàlisi codicològica, de manera que resultés clara la personalitat de cada una de les dites unitats. Si hom repassa la varietat de temes als quals són successivament dedicades aquestes anotacions, s'acabarà de convèncer de llur heterogeneïtat: 61-71: despeses en carn de moltó entre el 27 de març del 1440 i el 9 de febrer del 1441; 71-72: compte de tovalloles rebudes i donades; 73-75: compres de civada i de forment; 75-76: despeses generals diverses corresponents a l'estada a Torroella; 76-77: tres anotacions de lletres missives o de documents; 78-81: comptes «de vels, toveloles e altres draps»; 81-93: anotacions de quantitats rebudes o que s'han de rebre; 93-97: anotacions de lletres rebudes o trameses, entre d'altres a un «senyor Cardenal no identificat» [Pèire de Foix]; 98-107: anotacions de quantitats de fil (una vegada almenys consta «filat de me mà», 102); 107-108: anotacions de tovalloles, llençols, etc.; 109: recepta *Com se fan les elbergènies*; 110-135: *Memorial de les coses que jo resebré e despendré...*; 135-145: liquidacions de comptes i rebudes de quantitats; 149-152: forment, moltures, forners; 152-153: despeses d'un missatger a Borgonya, amb canvis en la banca de Filippo

degli Strozzi, de Florència; 153-155: acta de liquidació de comptes entre els esposos Ramon de Cabrera i Sança, i la marastra del primer; 155: notícia d'una sentència de l'audiència; 156-164: *Memòria del pedrís... de la canongia sobre la qual jo he cade any cent lliures*; 165: text d'una crida; 166-187: comtes de la rentadora; 188: poesia de tres estrofes, *A mon cor fay*; 188-210: anotacions de despeses diverses, entre les quals hi ha els comptes detallats d'un funeral d'aniversari de difunts, 197; 211: oració (copiada dues vegades) a St. Nicasi contra glànoles, en llatí.

Atesa la multiplicitat de temes, però també la tendència clara a llur agrupació, el lector coincidirà amb mi en el fet que hauria estat encertat d'assenyalar allò que correspon a cada una de les unitats del volum.

La transcripció és força satisfactòria, tot i que no hi manca alguna falla (28, nota 76: «M CCC...», però 134: «M CCCC...»; 55, línia segona: «Galliners», però 76: «Galiners»; 95 i 97: «evescà / avescà», per «evesca/avesca», ben semblant al francès actual; 195 i 196; «segou per les galines», per «segon per les galines»...).

Menys satisfactoris són els índexs. Manca totalment el de mots, tot i que la riquesa lèxica d'aquestes pàgines és indiscutible; almenys no hauria d'haver mancat el de les paraules que no es troben en el DCVB, com per exemple (i són només una mostra): ,porxo o *ventagamin'(73); *,meranses'(85); ,bótes *colereses' (pròpies de Sant Quirze de Colera?); tampoc no hi és conegut el sentit que ací té la paraula ,pedrís' en el títol copiat més amunt (156). Hi ha taula d'antropònims (214-217), però he estat incapaç de trobar-hi el referit cardenal i no cal dir la seva identificació amb el tan conegut (i tan vinculat a la Corona Catalano-Aragonesa), Pèire de Foix; tampoc no hi he trobat Guillem Clapers, el mestre d'escola, testimoni del testament d'aquella senyora el 1471 (aquest mestre és identificable amb Gabriel des Clapers, el mestre lul-lista ben conegut a Girona aquells anys?) (31); la darrera taula és la toponímica (219-220).

És evident que aquestes comptadíssimes observacions no entelen la riquesa de dades proporcionada pels quaderns de comptes de Na Sansa Ximenis de Foix i de Cabrera ni els mèrits del present llibre, que cal agrair a la Fundació Noguera.

Josep Perarnau

Jesús VILLALMANZO, Jaime J. CHINER, *La pluma y la espada. Estudio documental sobre Joanot Martorell y su familia (1373-1483)*. Premio «Joanot Martorell» de Investigación Histórica. València, Ajuntament de València 1992, 483 pp.

Tal i com indica la segona part del títol, el nucli essencial d'aquest llibre el constitueix (105-469) un recull de sis-cents vint-i-vuit documents relacionats amb la família Martorell, procedents no solament dels arxius valencians (ACV, AMV, APV, ARV i Municipals de Cullera i de Gandia, sinó també dels ACA i BN de Madrid, Ashmolean Library d'Oxford i Lambeth Library, Londres). Si tenim en compte que abans de la publicació d'aquest diplomatarí no passaven de la cinquantena els documents coneguts gràcies a les anteriors recerques del P. Andreu Ivars i de Lluís Cerveró, i al consistent treball de divulgació de Martí de Riquer, ens podem fer una idea de l'excel·lent importància d'aquest nou corpus documental.

Després d'unes pàgines introductòries destinades a exposar l'estat de la qüestió (15-20), els autors tracten d'extreure al llarg de tres capítols (cap. 2-5, 21-116) les dades essencials de la documentació acumulada.

En el cap. 2, *Los Martorell en Gandia (1373-1400)*, i a partir de dos documents del 1374, on el futur Joan I anomena cavaller Guillem Martorell, trobem evidència de la

presència dels Martorell a Gandia, i també del procés d'enaltiment que gràcies a les seves activitats comercials i a la col·laboració amb la corona, va permetre que «poc a poc, passessin de ser simples llauradors a ,hòmens de vila'» (21), fins a convertir-se en burgesos acabalats. L'avi de Joanot Martorell, Guillem, ocupà a partir de 1392 el càrrec de ,dispenser' del Marquès de Villena a la cort gandienc. Els llibres de comptabilitat conservats, dels anys 1392 a 1398, permeten de fer-se una idea molt precisa de la tasca específica que el càrrec implicava, tasca prou resumida d'altra banda en el doc. 12 (120 i ss): «Cullats e reebats en loch e nom nostre e per totes les rendes e el pedido i altres drets e emoluments a nós pertanyents e pertanyer devents en lo nostre Marquesat de Villena...», així com del sou o ,quitacions' que ajudaren els Martorell a bastir, sobre un fonament econòmic consistent, un progressiu ascens social, ja del tot consolidat en la figura de Francesc Martorell, pare de Joanot.

El cap. 3, *Los Martorell en Valencia (I): Fortuna y esplendor (1400-1435) (25-47)*, prova de quina manera aquest ascens comportà el trasllat oficial de Gandia a València. L'aveïnament, el febrer del 1400, dels Martorell en el cap i casal del Regne es relaciona amb els diversos càrrecs de responsabilitat de Guillem i de Francesc, càrrecs que van vincular la família no solament amb la cort ducal gandienc sinó també amb la cúria reial. Guillem serà, per exemple, l'encarregat de recaptar el 1400 les taxes del coronatge corresponents al matrimoni del rei Martí amb la reina Maria de Luna; el de la infanta Isabel el 1406, i el del rei Martí amb Margarida de Prades el 1409. El 1401 fou nomenat receptor i col·lector general dels emoluments i taxes degudes a la Corona en el Regne de València, tasca que ocupà fins al 1409 i compartí amb altres delicades missions molt ben remunerades que li permeteren de consolidar el seu prestigi i el seu patrimoni, fins al punt d'arribar a fer préstecs monetaris prou considerables a la Corona (29). Guillem fou també procurador reial i administrador de la vila i baronia d'Alcoi (31). El seu fill Francesc fou aviat ensinistrat en aquestes i semblants funcions administratives i comercials. Vers el 1400 ja tenia els títols de cuiner i cambrer reial i ocupà fins al 1422 el càrrec d'alcaid, batlle i castellà de Cullera, que exercí durant l'empresonament en dit castell de la comtessa d'Urgell (1414-1415). Destaca la seva elecció com a ,jurat' de la ciutat de València el 1412, i com a ,conseller' el 1413-1414.

Tan intensa activitat anirà acompanyada de l'adquisició de terres i senyorijs, com ara els de Murla (que no cal confondre amb Murta!) i de la Vall de Xaló, que més tard seran causa de nombrosos plets i problemes legals que marquen la davallada dels Martorell, en gran part determinada per la pèrdua dels càrrecs públics i de la vinculació amb la Corona. D'ací que, arribats a aquest punt, la documentació referida a les tasques administratives sigui substituïda per la relacionada amb els innombrables litigis familiars. En tot cas, cal remarcar entre les novetats que aporta el llibre el descobriment que el cognom de Damiata, muller de Francesc Martorell i mare de Joanot, no fou Monpalau, com s'ha dit fins ara, sinó Abelló (44), i que a la llista dels sis fills d'aquest matrimoni fins ara documentats, dels quals donen també els autors del llibre més informació puntual (48-58), cal afegir-n'hi un setè, anomenat Guillem (48).

Tocant a l'autor del *Tirant...* (vegeu el cap. 5, *Joanot Martorell: ¿1405-1410?-1465, 59-89*), sembla molt probable que nasqués entre el 1405-10 a València, lloc de residència habitual de la família, i no a Gandia vers el 1413-14, com s'ha dit fins ara. Tanmateix, la manca de registres de naixement no permet de fer afirmacions massa contundents. Nomenat hereu universal pel seu pare Francesc, mort entre el 1435 i el 1436, Joanot Martorell hagué d'acceptar amb l'herència uns deutes i unes responsabilitats que portaren el cavaller valencià a situacions molt conflictives. Cal destacar l'inici, el 1437, del conegut afer motivat per la clandestina relació de Joan de Monpalau amb Damiata Martorell, que motivà la famosa anada de Joanot a Anglaterra, afer com veurem també

vinculat amb l'enemistat de l'escriptor amb Gonçalbo d'Íxer, comanador de Muntalbà.

El llibre aporta noves dades documentals sobre el suport financer que Joanot Martorell va rebre per emprendre el seu costós viatge a la cort de Sant Jordi el 1438-1439. Sabem ara que Joan Miqueli, mercader de Lucca i representant dels mercaders milanesos 'Felipe' i Venturini, van proporcionar al nostre mercader, a València, Barcelona i Londres, lletres de canvi per valor de 18.000 sous, avalades pels senyorius de Murta i Benibrafim (72), i que Miqueli va vendre el 1444 a Gonçalbo d'Íxer el dret a cobrar el remanent del deute de Martorell sobre aquestes lletres. L'esgotament dels mitjans econòmics fa molt improbable cap ulterior viatge de Joanot a Anglaterra (73). Degué ésser, doncs, de retorn de Londres, el 1439, que Joanot va fer escala a Lisboa i va rebre del jueu portuguès Gabriel Abencrespo un altre subsidi econòmic de quatre-cents vint-i-un florins (74). Tenim, doncs, ben establert el lligam de causa i efecte entre, d'una banda, la defensa a ultrança de l'honra de la germana, el deseiximent amb Joan de Montpalau, la famosa anada a la cort anglesa, el posterior conflicte amb el Comanador i la seva esposa Inés de Portugal, nous propietaris dels antics senyorius dels Martorell, i, d'altra, la ruïna material de Joanot, obligat el 1444 a pagar els seus deutes a costa de la venda d'aquells senyorius gairebé despoblats i arruïnats pels constants litigis. La documentació permet de fer-se una bona idea d'aquesta impressionant davallada i aporta algunes dades ben frapants sobre un Joanot Martorell que el 1443 obtenia fraudulentament d'Alfons V un 'guiatge' aviat revocat pel monarca (78), i el 1449 es trobava al marge de la llei capitanejant una banda de moros (74-75) i més tard confrontat amb nombrosos acreedors i amb els mateixos germans que li reclamen llurs dots o part de l'herència.

Aquestes circumstàncies de penúria i ruïna material acompanyaran ja al cavaller fins a la mort —ara documentada amb precisió abans del 24 d'abril del 1465— fins al punt d'obligar-lo a empenyorar el seu llegat espiritual representat pel manuscrit del *Tirant lo Blanc*. Pels que tractem d'esbrinar el sentit i la intencionalitat d'aquest llegat literari una de les descobertes més interessants és precisament la nova evidència que explica com i per què l'obra de Joanot Martorell va anar a raure a mans de Martí Joan de Galba, suposat coautor del *Tirant*, i situa més aviat aquest darrer en el paper d'usurer que «prestava diners sovent» a un Joanot Martorell, «que pasava moltes necessitats» (81). Un prestamista, tanmateix, que sabé constituir-se en fidel custodi del llibre de Martorell, llibre que primer va fer copiar i després va tenir la sàvia intuïció d'imprimir.

El volum conté bibliografia, un índex de fonts documentals, un arbre genealògic de la família Martorell i reproducció fotogràfica de vint dels documents registats, a més d'un mapa amb indicació dels viatges de Joanot Martorell, dels que ara tenim notícia certa. L'índex de persones, llocs i matèries esmentats en el corpus documental permet de localitzar fàcilment personatges com Pere i Ausiàs Marc, o el famós Esperandéu Cardona i la seva família, i d'altres, i resulta així un utilíssim instrument de consulta. Deixant de banda els inevitables errors d'impremta i les omissions, suposem que involuntàries, de les signatures d'alguns documents, que res no afecten el conjunt de l'obra, cal dir que aquest llibre, que ve a recordar-nos la importància de tornar a una sistemàtica i metòdica exploració dels nostres arxius, és una aportació fonamental que ens permet manejar una informació sòlida de primera mà sobre un dels autors més importants de la nostra literatura.

Ben mirat, a l'hora de fer inventari d'allò que queda i quedarà com a llegat permanent de l'any de commemoracions centenàries, d'exposicions, gales i falles folles fetes foc, que acompanyaren el cinquè centenari del *Tirant*, no em sé estar de dir que els diners millor esmerçats i que han retut el cent per u bíblic, són els que les nostres autoritats van tenir la sàvia intuïció de dedicar a una intel·ligent política d'inversió cultural. Ara, que està tan de moda centrar-se críticament només en allò negatiu de qualsevol gestió pública,

voldria assenyalar aquest aspecte positiu i al meu entendre del tot encertat. El llibre que comentem és una prova ben tangible de fins a quin punt pot resultar fructífera la bona llavor d'una iniciativa intel·ligent.

Albert G. Hauf i Valls

Jordi VENTURA, *La Bíblia valenciana. Recuperació de la història d'un incunable en català* (Biblioteca Torres Amat, 12), Barcelona, Curial, Edicions Catalanes 1993, 240 pp.

Després de dotze o de tretze mesos de feina, el març del 1478 era publicada a València una traducció catalana completa de la *Bíblia*, en la preparació de la qual havia col·laborat qui fins aleshores havia estat inquisidor de la fe a València, fra Jaume Borrell. Tres anys més tard, era imposada des del poder reial la primera forma d'unitat d'Espanya, la de la 'Santa Inquisició', eren bandejats els inquisidors autòctons i els nous demostrarien que les coses havien canviat radicalment, iniciant un procés inquisitorial, ja documentat l'abril del 1483, en el qual es veurien implicats tots els qui d'una manera o altra col·laboraren en aquella empresa. Per als nous inquisidors, una edició (o almenys aquella edició) de la *Bíblia* en llengua vulgar havia d'estar implicada amb criptojudaisme, car haurien estat els jueus conversos els qui més s'haurien servit dels seus sis-cents exemplars (26).

Resultat parcial de tres dècades d'estudis entorn de la dita actuació inquisitorial (10), l'autor ens ofereix en aquestes pàgines, d'una banda, un tast d'allò que els nous inquisidors hispànics esbrinaren en el dit procés (15-147), i de l'altra el text complet de l'únic llibre que de la dita *Bíblia* ha arribat sencer fins a nosaltres, el dels *Salms* (149-230), car la majoria dels exemplars de la tirada foren cremats per manament dels inquisidors esmentats (86).

Les riques informacions de la primera part es basen sobretot en les declaracions que foren fetes a València en diversos processos a càrrec de conversos judaïzants en els anys a cavall dels segles XV i XVI, i es conserven a Madrid, AHN, *Inquisició*, sobretot en la *Confessio Danielis Vives* del lligall 801 i en una altra dotzena de lligalls del mateix fons, en qualque document escadusser de l'ACA (41) i de l'ARV, completat tot amb alguna notícia treta del *De gestis haereticorum* de Pere Miquel Carbonell. I així, els primers capítols ens informen, àdhuc amb detall, de la intervenció que en la preparació d'aquell text bíblic imprès el 1478, realitzada a partir de l'exemplar manuscrit propietat d'En Berenguer Vives de Boïl (55), tingueren tant l'esmentat convers Vives (15-37; 66-74; les preguntes que els inquisidors li feren i que coneixem pel final de la pàgina 37 sembla que anaven encaminades a esbrinar si ell havia utilitzat alguna font, tant si era traducció com exegesi, d'ortodòxia dubtosa), com l'inquisidor autòcton Jaume Borrell (50-56), i àdhuc el cèlebre escriptorista Jaume Peres de València (46-47), home de confiança dels Borja i com a tal bisbe auxiliar de València en absència d'aquests, o mestre Joan Roís de Corella (29), i un altre convers, Andreu Forcadell (57-65). Els capítols onzè i següents, sempre a partir de les dites fonts, presenten notícies sobre l'ús que els conversos valencians feren de l'esmentada *Bíblia*, perquè, segons que diu l'autor, no tenien cap text hebreu a llur abast (78).

Les declaracions dels interessats, sobretot les relatives a frases molt concretes de la dita translació, són completades per l'autor amb notícies de la forma com els mateixos versets bíblics són traduïts en versions antigues o actuals de la Sagrada Escripura, catalanes i forasteres, catòliques o d'altres confessions cristianes. També ho són amb la discussió de fets històrics vistos diversament per altres autors, com per exemple la

dedicada al pas de la inquisició autòctona a la unitària per a les dues corones dels Reis Catòlics (41-42), o a allò que representava en aquells moments la tirada d'un llibre com la que ja coneixem (25-27).

No cal dir que, ultra la reproducció del text del *Salteri*, allò que enriqueix aquest llibre fins a convertir-lo en indispensable, són les abundants notícies sobre la vida del grup convers de València en el pas del segle XV al XVI (on trobem notícies d'avantpassats de Joan Lluís Vives, 111 i 135; i la de l'existència de quinze processos per judaisme els anys 1450-1467, 40), i les informacions relatives a la preparació i a la impressió de la *Bíblia* del 1478. Però no són les úniques, i en són prova les següents: el fet que Joan Roís de Corella impartís lliçons (o lectures) dels *Evangelis* i dels *Fets d'Apòstols* a la casa de la ciutat de València (29; vegeu a 91 quelcom de relatiu a l'edició a Venècia de la seva traducció dels salms); la referència a un capellà que s'encarregà un any i mig de l'ensenyament dels fills d'un noble (106); la descripció d'un *Gènesi* dins un inventari de béns (122); la circulació de profecies en els ambients conversos (131). I per la seva singularitat i perquè ningú aniria a cercar una notícia sobre correbous en un llibre dedicat a la *Bíblia Valenciana*, subratllarem aquesta: la muller del ja conegut Andreu Forcadell, Úrsula, una dona tota d'una peça en la seva fidelitat a la religió dels avantpassats, «havia anat dos o tres vegades a Morvedre en scusa de veure lo corro dels bous que allí se feya en lo temps que havia jueus, ab intenció de veure la sinagoga e fer oració en aquella...» (60). Em limito a transcriure el fragment i a recordar que el de Morvedre havia estat, segons que sembla, l'únic call que havia sobreviscut pràcticament intacte al 'pogrom' del 1391; fora d'això, només preguntes: fins a quin punt el corro dels bous era vinculat als jueus? Hi havia corro dels bous a València abans del 1391? N'hi hagué després? Deixà d'haver-n'hi a Morvedre després de l'expulsió dels jueus el 1492? Certament, no és aquesta la publicació més indicada per a respondre a tals preguntes.

Un extrem mereix atenció particular: en la revisió textual de la *Bíblia* del 1478, hom es proposà d'allunyar del 'llemosí' el text del llibre, bo i acostant-lo al parlar de la societat valenciana contemporània (55-56; 85). Recordem que uns quaranta anys després, Joan Bonllavi faria exactament el mateix amb el *Blanquerna* de Ramon Llull (cf. ATCA, X (1991), 621, núm. 6809).

Els paràgrafs anteriors donen testimoniatge de la riquesa de les pàgines que ens ocupen. Per això, el crític s'atreveria a demanar a l'autor que emprengués l'edició íntegra dels processos inquisitorials relatius a la *Bíblia Valenciana*, diferenciant ben bé allò que pertany a llur text, i deixant per a les notes allò que l'autor-editor vulgui afegir-hi pel seu compte. Aquella podria ésser l'oportunitat de revisar tota la problemàtica de les anomenades 'falses bíblies' en la València de pràcticament tot el segle XV, tenint en compte no sols els interrogants que presenten els manuscrits conservats a Londres i a París, ans encara les notícies que ja venien del regnat d'Alfons dit el Magnànim (cf. ATCA, II (1953), 349 ss.) i, no cal dir, les dades inèdites de tants de processos inquisitorials, alguns dels quals, però, ja són coneguts per les pàgines que, entre d'altres, els dedicà ja abans de la Guerra Civil espanyola, Bernadí Llorca dins «Analecta Sacra Tarraconensia», XI (1935) i XII (1936), a base dels lligalls 538, 539 i 545 de la mateixa secció de l'AHN; els dits processos van del 1469 al 1493 i s'hi trobaren encausats els conversos Jaume Torí, Jaume Fuster, Jaume Ferrer, i Joana Desfar. No cal dir que en aquella ocasió es podrien deixar fora les poques incorreccions que s'han esmunyit en aquest llibre. Una de les quals es troba en la pàgina 34, text corresponent a Is XXV, 7, on la paraula «vitali» sembla que hauria d'ésser «vituli»; una altra, a la línia 9 del final de la pàgina 82, on trobem 'lignus', que tot sembla fer suposar que ha d'ésser 'lignum'; el crític també es pregunta perquè els 'q' de la pàgina 39 i potser d'algun altre lloc no són desplegats en l'equivalent 'quondam'.

El lector ja veu que aquestes són menudències, que no arriben ni de lluny a enllorar la vàlua del present llibre.

Josep Perarnau

Vives. *Edicions prínceps*. Edició d'Enrique GONZÁLEZ, Salvador ALBIÑANA i Víctor GUTIÉRREZ, València, Universitat de València i Generalitat Valenciana 1992, 328 pp.

Aquest volum és bàsicament el catàleg de l'Exposició muntada a la Universitat de València amb motiu del cinquè centenari de la data comunament considerada de la naixement de Joan Lluís Vives, exposició que ha estat dedicada a les edicions prínceps de les seves obres (i no pas de «les obres prínceps», 8). I hom, amb molt d'encert, es proposà que l'esforç a assegurar la presència d'exemplars de les dites edicions en aquella exposició repercutís més enllà de la temporada en què els exemplars foren a València i contribuís a la clarificació de problemes bibliogràfics fins aleshores no resoltos.

D'ací la presència dels estudis introductoris, signats per Enrique González González, Vives. *De la edició prínceps hacia el texto crítico*; per Jozef IJsewijn, *The Litterae ad Craneveldium* (59-66), que resumeix un tema ben conegut dels lectors d'ATCA (per exemple, XI (1992), 712, núm. 7847), sobre el qual pot trobar almenys un nou resum en la terça secció de les *Notícies bibliogràfiques* d'aquest volum; i per Gilbert Tournoy, *A Survey of the extant Mss. of J. L. Vives's Letters* (67-84), que estableix la llista de les altres lletres conservades en els mss. R. D. 1 i A 36 de Luvaina, Universiteitsbibliotheek, i en els de Bremen, Staats- und Universitätsbibliothek; Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostòlica Vaticana; Évora, Biblioteca Pública, C X 1-3 i C XXIX/1-1; Lisboa, Arquivo Nacional da Torre do Tombo; Londres, Record Office; Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 18675; València, Biblioteca Provincial Franciscana, 43-f-6 (de mà de Gregori Maians) i ARV, Vària; Venècia Biblioteca Nazionale Marciana; i Wroclaw, Biblioteka Uniwersyteka, exemplars col·locats al final en llista cronològica, per a cada un dels quals és indicada la localització heurística (67-84).

No cal dir que les informacions ofertes per aquestes pàgines són de primeríssima mà i hom ha de subratllar l'anunci de la imminent publicació de les trenta primeres lletres de la correspondència amb Craneveld, que no pertanyen a la Fundació Rei Balduí (63). I ha de remarcar l'esforç realitzat per González a fi de resseguir, més que l'evolució la involució del catàleg d'obres de Vives des del 1545 en què establí el primer C. Gesner en la *Bibliotheca Universalis* a base dels escrits publicats des de la seva arribada a Luvaina (15-23), i el complementari de clarificar tant l'activitat de professor com l'editorial de Joan Lluís Vives durant la seva estada a París (31-37), segurament una de les aportacions més clarificadorres de la publicació que ens ocupa.

Però l'objectiu central del volum és el d'ésser catàleg d'una exposició bibliogràfica, i, doncs, és natural que aquesta ocupi la major part del llibre, des de la pàgina 91 a la 307. Però també aquest bloc fonamental ha estat estructurat de manera que no sols posi llibres davant els ulls del lector, ans també l'introdueixi en el coneixement de les etapes de la vida i de la producció intel·lectual de Joan Lluís Vives. I així, en aquest viatge per la vida del dit humanista, hom troba primer quatre llibres que poden ésser significatius del moment cultural de València en el pas del segle XV al XVI (91-97, núms. I-IV). El primer capítol de la producció editorial viviana es refereix a la seva estada a París els anys 1509-1514 (i ja hem dit que aquesta era una de les majors aportacions d'aquest volum), en la qual, després de dues col·laboracions en obres d'altri, del 1514, trobem els seus *Opuscula duo* i encara unes *Opera*, tot del mateix any, i acabem amb nova col·laboració en

obra d'altri (101-112; núms. 1-5). Segueix la primera activitat a Luvaina entre el 1515 i el 1523, on, ultra aplecs d'escrits vivians, trobem treballs de més empenta, com és ara l'edició del *De civitate Dei* de sant Agustí (113-152; núms. 6-20). L'estada a Anglaterra entre el 1523 i el 1528 el conduí a decantar-se vers els temes de la formació humana i cristiana tant de l'home com de la dona i a reflexionar sobre la situació d'Europa (153-177; núms. 21-33). El decenni dels anys 1530-1540 entre Bruges i Breda, el de la maduresa, sense deixar la temàtica acabada d'esmentar, aquesta torna a ésser enfocada des d'un biaix pedagògic (179-206; núms. 34-46). Després ja només resta la feina d'aplegar la collita en les compilacions d'obres completes (207-219; núms. 47-48, essent la segona la de Gregori Maians). Aquest repàs de la biobibliografia viviana és completat amb seccions dedicades a les obres atribuïdes (221-229; núms. 49-52); a l'epistolari, tant en la seva versió manuscrita (231-253; núms. 53-58) com en la impresa (255-281; núms. 59-78); als principals estudis (283-302, núms. 79-96) i a les edicions més recents que haurien de desembocar en l'edició crítica definitiva (303-307; núms. 97-104).

Tot aquest conjunt és completat amb quatre taules: d'obres descrites en el catàleg; de totes les obres de Joan Lluís Vives; d'impressors; i l'onomàstic global (311-325).

Afegim que, ultra la descripció tècnica de les edicions dels segles XVI-XVIII, trobem en les cent-quatre fitxes indicació de les biblioteques que posseeixen exemplars de l'edició presentada i abundant il·lustració de les portades o de les pàgines corresponents (cent-deu, per a cent-quatre edicions). La il·lustració, de més a més, no es limita als llibres, ans suma catorze reproduccions de retrats de Joan Lluís Vives o de contemporanis seus, onze de mapes, plànols o vistes de ciutats, i divuit de pàgines autògrafes de Vives o d'altri copiant obres d'aquest, cas que per exemple es dona en Gregori Maians i Siscar.

El lector s'haurà adonat que aquest llibre satisfà particularment el crític, no sols per la riquesa de dades i l'elegància de les nombroses il·lustracions, ans sobretot perquè això que acabem d'esmentar contribueix a la futura edició crítica de les *Opera Omnia* de Joan Lluís Vives. Per això, cal felicitar-ne tant la Universitat com la Generalitat Valencianes.

I a fi d'evitar que el judici semblí apassionat, assenyalaré un punt, en el qual aquest volum fa curt: és la manca total de qualsevol indicació relativa a les traduccions d'obres de Joan Lluís Vives en les llengües modernes, ja des del mateix segle XVI, sense tenir presents les quals és impossible de fer-se una idea de l'abast que tingué l'influx d'aquell gran valencià fins pràcticament als nostres dies. Segurament aquest podria ésser tema per a una altra exposició, complementària de la que ens ha ocupat.

Josep Perarnau

Ioannis Lodovici VIVES, valentini, *Opera Omnia*. I. *Volumen introductorio*, coordinado por Antonio MESTRE. II. *Commentarii ad Divi Aurelii Augustini De Civitate Dei libri I-V*. III. *Commentarii ad Divi Aurelii Augustini De Civitate Dei libri VI-XIII*, curaverunt F. Georgius PÉREZ DVRÀ, Iosephus M. ESTELLÉS GONZÁLEZ (Philologica I-II), València, Edicions Alfons el Magnànim 1992-1993, VIII + 520, 574 i XIV + 694 pp.

Aquests tres són els primers volums d'una iniciativa (la d'emprendre l'edició crítica de les obres completes de Joan Lluís Vives amb motiu del cinquè centenari del seu naixement), protagonitzada per la «Institució Alfons el Magnànim» de València sota el patronatge de quatre institucions públiques, que és just d'esmentar ja al començament d'aquesta recensió, perquè aquest sol fet obliga a manifestar-los reconeixement i gratitud: la Generalitat Valenciana, la Diputació Provincial de València, la Universitat de València i, a Alacant, l'«Instituto de Cultura Juan Gil-Albert».

La diferència entre el contingut dels tres volums resulta ben clara pel sol enunciat dels títols. Només cal afegir que el primer, introductor, aplega i publica deu estudis, entre els autors dels quals es troben especialistes de categoria internacionalment reconeguda en l'estudi de Joan Lluís Vives o de la cultura del segle XVI. Cada un dels dits estudis és resumit en el tercer apartat de la secció de «Notícies bibliogràfiques» d'aquest volum. La present recensió, doncs, després d'haver subratllat la vàlua global del volum introductor, es limitarà als altres dos volums, dedicats a l'edició dels comentaris de Vives al *De civitate Dei* de Sant Agustí. Poques obres hi ha en la cultura europea que hagin tingut l'impacte d'aquella teologia augustiniana de la història, obra que concebuda i escrita dins el món mental de l'Imperi Romà, necessitava informacions que la fessin intel·ligible als lectors del segle XVI; i les edicions de l'obra augustiniana amb els comentaris de Joan Lluís Vives que en pocs anys se succeïren demostren que el públic contemporani del polígraf valencià confirmà l'encert de l'obra de Vives.

Però, un cop recordat l'èxit editorial que en el seu temps tingué l'obra de Joan Lluís Vives, potser no seria necessari de dir que l'objecte d'aquestes línies no és ni l'obra del gran bisbe d'Hipona ni el comentari del valencià, sinó l'edició que ens n'és oferta en els volums que ens ocupen.

En el *Prooemium ad lectorem* que obre el volum primer és justificat el fet de començar amb els comentaris al *De Civitate Dei* de sant Agustí d'Hipona l'edició de les obres completes de Joan Lluís Vives: en resten pocs exemplars i alguns dels que han sobreviscut porten el rastre d'haver estat censurats pels Inquisidors (és el cas de l'exemplar de l'edició de Basilea 1522 conservat a Barcelona, Biblioteca de la Universitat, tal com ens informa el *Monitum* inicial del volum terç); l'altra raó és la riquesa d'informacions que els comentaris de Vives a la gran obra d'Agustí d'Hipona proporcionen en els camps de filologia clàssica, de filosofia, d'història i de religió (9-10). Som també informats que, tractant-se de comentaris, és normal de reproduir el text comentat, ací el de l'edició crítica preparada per Bernat Dombart i Alfons Kalb (11), de manera que cada capítol del *De Civitate Dei* és seguit dels comentaris de Joan Lluís Vives al mateix capítol. Dues precisions: els comentaris són bàsicament els de l'edició de Basilea 1522 (les edicions de Basilea 1529 i de París 1531 no introduïren modificacions); les frases afegides pel mateix Vives en l'edició de Basilea 1542 són escrites en negreta. El *Monitum* que obre la porta del volum terç ens innova que les frases expurgades del volum de Barcelona han estat completades gràcies a un altre exemplar (IX). També ofereix llista de mots col·locats a marge del text d'Agustí, que havien estat oblidats en el volum segon (X-XII).

Que l'edició del text del *De Civitate Dei* preparada per Dombart i Kalb és la millor, és suficient a desmostrar-ho el fet que ha estat acollida en la col·lecció del «Corpus Christianorum» ja l'any 1955. Però també és veritat que no és aquest el text del *De Civitate Dei* que Joan Lluís Vives tenia davant els ulls en comentar el gran llibre de sant Agustí. I així el lector es troba davant el fet que certes lectures del text actual del llibre augustinian no coincideixen amb les que trobà Vives i que ell comenta. Tenim mostres d'aquesta manca d'encaix ja en les primeres pàgines de tots dos volums.

Així, llegim en el capítol II del llibre primer, pàgina 42, línia 23: «Quo modo ergo colebatur»; Vives, en canvi, tenia un exemplar que feia: «Quomodo ergo colebant», tal com hom pot llegir en la línia 8 de la pàgina 44. No és l'únic cas: en el comentari al capítol III, pàgina 46, línia, trobem: «sed nomina mala?», quan en l'exemplar de Vives deia: «sed daemonia mala», tal com hom pot veure en la pàgina 49, línia 14. I una mostra del volum tercer, on, ja en el primer comentari ens trobem que el text augustinian actual diu «Beatus, cuius est Dominus Deus» (capítol primer del llibre sisè, p. 4, línia 8), quan la frase corresponent del comentari (i, per tant, la de l'exemplar de Vives) fa: «Beatus cuius est deus». Un possible lector llepafils es preguntarà si en l'edició dels comentaris de Joan Lluís Vives al

De Civitate Dei no calia evitar semblant anacronisme ans reproduir el text augustinà tal com ell el tenia i al qual féu els seus comentaris. Aquell mateix possible lector llepafils trobarà excessives aquelles realment escassíssimes faltes de llatí que s'han esmunyut en el text, com per exemple aquell «consentium» per «consentiunt» de la primera línia del segon paràgraf de la pàgina 10, en el volum primer; o aquell «simillino» per «simillimo» de la pàgina 43, línia 22.

Tenim, doncs, uns volums que en ells mateixos fan molt de goig tant per allò que són com per allò que prometen. I en aquest sentit cal no estalviar els màxims elogis a les institucions valencianes per la decisió d'empredre una nova edició, i de més a més crítica, de les *Opera Omnia* de Joan Lluís Vives. El desig que aquesta obra no oferís cap possibilitat ni a la més lleu de les crítiques no és altra cosa que la il·lusió de veure coronat amb el ple reconeixement del món internacional d'especialistes l'obra tan brillantment iniciada amb els dos o tres volums que hem volgut presentar als nostres lectors.

Josep Perarnau

Francesc Pasqual de Panno, *Motines de Catalunya*. A cura d'Isabel JUNCOSA i Jordi VIDAL (Biblioteca d'Història dels Països Catalans. Textos, 2), Barcelona, Curial Edicions Catalanes 1993, 234 pp + (1) f.

Es conserva a la Biblioteca Nacional de Madrid, entre molts d'altres manuscrits referits a la Guerra de Separació de Catalunya, l'obra *Motines de Catalunya*, de la qual és autor Francesc Pasqual de Panno, nascut a Sort l'any 1622. Isabel Juncosa i Jordi Vidal han tingut cura de la primera edició d'aquest text, fins ara inèdit i pràcticament desconegut. A l'esmentada biblioteca hi ha dues versions de l'obra. Una (ms. 2286) és «més espontània» i ben conservada, i els editors conclouen que es tracta de l',esborrany'. Aquest manuscrit va pertànyer al marquès de Mondéjar, Gaspar Ibáñez de Segovia (1628-1708), «eruditíssimo» i «muy sabio», segons que escrivia Gregori Maians el 1744 a Felip V. L'altra (ms. 2479) presenta un gran nombre d'afegitons i seria la ,versió final'.

La versió ací publicada és la primera (ms. 2286), però, amb bon criteri, els editors reproduïxen, mitjançant notes a peu de pàgina, tots aquells fragments de l'altre manuscrit que presenten ,variacions substancials' de contingut.

Motines de Catalunya és un text d'un remarcable interès perquè ens aporta la lectura de la Guerra de Separació feta per un català vinculat a l'administració reial de Catalunya. L'autor, que tenia divuit anys el 1640, era fill del doctor en drets Pere Pasqual de Panno, que havia estat assessor dels veguers de Barcelona, de Cervera i de Puigcerdà, i que el 1638 passà a ésser jutge assessor del governador de Castell-lleó, a la Val d'Aran. L'any 1643, quan Pere Pasqual de Panno es veié impel·lit a jurar fidelitat al rei de França, i després de la desfeta dels ,filipistes' aranesos, fugí amb la seva família a l'exili, fent camí cap a Benasc, Saragossa i Madrid. La Cort era la residència d'exili ideal per a un fidel funcionari i vassall, que aspirava a treure profit d'aquella seva fidelitat a Felip IV de Castella, palesada ja a Catalunya.

Essent a l'exili, Francesc Pasqual estudià a la Universitat de Salamanca fins al 1647, obtenint el grau de ,bachiller de canones', i, tot seguit, fins al 1651-1652, a la d'Alcalà. El 1652 obtingué privilegi militar i, el 1655, el títol de noble. S'integrà en l'administració castellana i mai no tornà a Catalunya. El 1655 obtingué el càrrec d'oïdor de l'Audiència de Manila, on continuava l'any 1664. Aquesta trajectòria personal i familiar de l'autor explica el rerefons de *Motines de Catalunya*, un text bastit per a la seva promoció a la Cort, anti-francès, de lloançà i submissió al rei castellà, la redacció del qual Isabel

Juncosa i Jordi Vidal situen entre el 1645 i el 1648, almenys en la seva major part, és a dir, quan la guerra encara s'estava produint i també quan Francesc Pasqual de Panno maldava a obrir-se camí a Castella.

L'obra de de Panno és precedida per una extensa *Introducció* dels editors (7-102). Havent descrit els dos manuscrits esmentats, donen la informació que han pogut aplegar sobre l'autor i la seva família, i, molt particularment, sobre el seu pare, Pere Pasqual de Panno. Tal com fan notar, «són personatges de segona fila», i, per tant, no és pas fàcil de fer-los el seguiment als arxius. Això no obstant, les notícies aplegades (als AHC de Cervera i de Puigcerdà, a Vielha en l'arxiu de l'antic Consell Generau de la Val d'Aran, a l'ACA, a l'AHN de Madrid i a l'Arxiu d'Índies) són suficients a proporcionar al lector els trets principals de l'extracció, de l'entorn social i de la trajectòria d'aquesta família.

És analitzada, seguidament, l'estructura formal de l'obra, que consta de quatre parts (narració dels conflictes dels anys 1621-1640, anys de guerra des del 1640 al 1645, conseqüències negatives de la guerra per a Catalunya i, finalment, una *Lista de catalanes muertas y desterrados*), les motivacions que tingué Francesc Pasqual de Panno per a escriure-la, la seva tesi argumental, fonts de què es valgué i el seu grau de rigor. Però allò que més cal destacar és, d'una banda, que *Motines de Cataluña* «s'escriví i es presentà com a mèrit personal del seu autor davant el rei», i, de l'altra, que la tesi central de l'obra sigui que «els súbdits no s'han de rebel·lar mai contra la monarquia».

L'explanació d'aquesta tesi i la seva aplicació al cas català, òbviament, porta l'autor a deslegitimar el trencament de Catalunya amb la monarquia hispànica. La lectura que fa Francesc Pasqual de Panno de la guerra i de la participació directa que hi tingué la seva família, especialment a la Val d'Aran, és analitzat acuradament pels editors dins l'epígraf *L'autor i el conflicte* de la *Introducció*. Aquí són desgranats els arguments de l'autor, alguns dels quals ja al·ludits: submissió dels súbdits al seu rei, traspasant als seus ministres, si cal, la responsabilitat dels actes injustos envers els vassalls: inequívoca censura del trencament de Catalunya amb Felip IV de Castella; les Corts inacabades del 1626 com a inici del camí cap a aquest trencament, una moderada crítica de l'edifici constitucional català que el distancia dels arguments pro-castellans més ultrancers, un esforç repetitiu a remarcar que hi ha hagut catalans fidels a Felip IV i que, precisament, hi tenen un paper preponderant els nobles; la vinculació del 'motins' a la pagesia i al poble menut en general, i del trencament a uns comptats elements de la classe dirigent catalana, etc. Tal com subratllen els editors, la part de l'obra que ofereix més informació factual inèdita i de primera mà és la dedicada a detallar el descabdellament de la guerra a la Val d'Aran. *Motines de Cataluña* és per a aquesta comarca una font de primer ordre, que ja fou utilitzada per Jordi Vidal en el seu article *La Guerra dels Segadors a la Vall d'Aran (1640-1643). Revolta popular i conflicte polític*, publicat dins el volum col·lectiu *La revolució catalana de 1640* (Barcelona 1691 [cf. ATCA, XII (1993), 553-554, núm. 8369]). El text de *Motines de Cataluña* ocupa les pàgines 103-218 i és seguit per un útil índex de noms de lloc i de persones.

Tant el valor del document editat com el rigor i el detall amb què és presentat, fan que aquests *Motines de Cataluña* passin a formar part de la bibliografia més sòlida avui disponible sobre la Guerra de Separació. És un excel·lent complement de *Guerra dels Segadors i crisi social. Els exiliats felipistes (1640-1652)* de Jordi Vidal i Pla (Barcelona 1984). Ha de servir també per a insistir en la necessitat de la publicació de molts altres textos coetanis sobre una conjuntura crucial de la història del país que encara són inèdits, i també d'altres que foren publicats aquells anys, però que convé de reeditar críticament.

Joan BUSQUETS I DALMAU, *La Catalunya del Barroc vista des de Girona. La Crònica de Jeroni de Real (1626-1683)*. Vol. I (Col·lecció Abat Oliba, 136), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1994, 664 pp.

«(És) propi dels hòmens de la nostra nació catalana ésser tímidos y encongits per a tràurer a llum las eroycas actions y asanyas de sos antecessors y, per consegüent [són poch] los que escriuen sos treballs». Amb aquestes paraules de Jeroni de Capmany i de Montpalau enceta Joan Busquets el seu llibre sobre la Girona del Barroc i la *Crònica* de Jeroni de Real. Els elogis que Capmany, com a prologuista, dedicava al cronista gironí per escriure aquell testimoniatge, car considerava que «la istòria, además de que és útil y molt exelent... és testimoni del temps, llum de veritats, vida de la memòria, mestra de la vida...», ens pertoca fer-los ara a Joan Busquets i Dalmau.

El llibre que ressenyem és la primera part d'una obra que ha d'oferir estudi i edició crítica d'un text fonamental de la història de la Catalunya Moderna: la crònica que entre 1626 i 1683 deixà escrita Jeroni de Real (1585-1683), noble ciutadà gironí que transità per la Girona del Sis-Cents. Aquest primer volum —al qual seguirà el segon amb la transcripció i les anotacions al text de la *Crònica*— constitueix l'estudi previ que, segons Joan Busquets, «pretén judicar la crònica». Però, de fet, les més de sis-centes seixanta pàgines del llibre són molt més que això. Es tracta d'una quàdruple anàlisi extensa i aprofundida de la biografia de Jeroni de Real, de les característiques de la *Crònica*, de la història de la ciutat de Girona en l'època del Barroc, i de l'Església catalana i gironina en el temps de la Contrareforma.

A la primera part del volum, i gràcies a una recerca pacient de la documentació notarial i municipal gironina, Joan Busquets reconstrueix el perfil familiar i personal de l'autor de la *Crònica*. Jeroni de Real era membre d'una nissaga pertanyent a la petita noblesa rural —les seves arrels eren empordaneses— que s'havia convertit en urbana el segle XVI, i que s'havia emparentat amb rics mercaders gironins com els Bas i els Saconomina. Casat primer amb Àngels de Miquel i en segones noces amb Francesca de Copons, Jeroni de Real fou una figura cabdal de l'oligarquia urbana que va dominar la vida social, política i econòmica de la Girona del segle XVII.

En la segona part del llibre, dedicada a la *Crònica*, Joan Busquets tracta de la tipologia literària del text, tot afirmant que aquest té dues vessants: d'una banda constitueix una crònica històrica erudita, i de l'altra és un dietari que reflecteix el testimoniatge personal de l'autor. Així mateix, el manuscrit de la *Crònica*, dipositat a l'Arxiu Històric Municipal de Girona (Ms. 18) —en el qual es basarà la transcripció— és objecte d'una precisa anàlisi comparativa amb els altres cinc manuscrits conservats: els dos de la Biblioteca Nacional de Madrid (Mss. 3619 i 2055), el de la Biblioteca del Palau de Peralada (Ms. O91 Real), el de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (Ms. B-147), i el de la Biblioteca Balaguer de Vilanova i la Geltrú (Ms. 182); manuscrits distints, amb variacions en el text i en la llengua en què foren redactats —català o castellà—, segons que busquessin un públic gironí o un de més ampli, però tots ells eixits de la ploma de Jeroni de Real. Aquesta segona part del llibre és completada per una trilogia de capítols dedicats a l'estudi lingüístic de la *Crònica*, a les altres obres de Jeroni de Real, i al pensament i mentalitat que reflecteixen tots els seus escrits.

La tercera part del llibre, intitolada «la Ciutat», constitueix un assaig d'història urbana de la Girona del segle XVII, centrat en el període en què Jeroni de Real tingué un protagonisme important i directe en la vida política i social de la ciutat de l'Onyar. No es tracta, però, d'una síntesi o resum dels coneixements ja disponibles en les fonts secundàries; ben al contrari, Joan Busquets realitza aportacions de primera mà i de gran vàlua per a la història gironina i catalana d'aquesta centúria. Així, en el terreny de la

demografia explota els llibres de dispenses matrimonials de l'Arxiu Diocesà de Girona, que porten el títol ben significatiu de *Llibre d'informacions per a casar-se francesos*, documentació que li permet d'aproximar-se a la procedència, condició professional, destinació, etc., dels immigrants gavatxos que s'instal·laren en terres del bisbat de Girona en el període 1604-1640. Així mateix, destaquem l'estudi de l'entrada dels nobles en el govern municipal de Girona i les llargues i suculents pàgines dedicades als anys de la Guerra dels Segadors —de la qual Joan Busquets és un bon coneixedor— (i ací el títol del llibre pren una significació plena: a partir del mirador gironí, Joan Busquets interpreta, enriqueix i matisa la història d'aquells esdeveniments transcendents que, tal com és sabut, provocaren una profunda fractura en la societat catalana del segle XVII).

Tot i que la història de l'Església catalana dels segles XVI i XVII ha rebut aportacions destacables d'autors com Miquel Batllori, Joan Bada, Henry Kamen, Basili de Rubí o del mateix Joan Busquets, aquest període no té encara una obra de conjunt que sigui sòlida. De fet, les cent cinquanta pàgines de la quarta i darrera part del llibre que ressenyem constitueixen, al nostre entendre, una de les millors aproximacions disponibles. L'estudi de l'episcopat català en el temps de la Contrareforma —origen, estudis, 'cursus honorum'...—, l'examen de l'actuació dels bisbes que ocupaven les mitres catalanes en el moment de la Revolta del 1640, l'anàlisi del paper polític del 'nunci' Vincenzo Candiotti durant els anys de la Guerra de Separació o l'exploració de la vida i mentalitat religioses a la Catalunya del Barroc a partir de l'exemple de la ciutat de Girona, suposen bastir importants pilars en un camp de la recerca històrica catalana on resta molt a treballar.

Ens trobem, en definitiva, davant un llibre que té un doble valor: el d'ésser un magnífic emmarcament a la *Crònica* de Jeroni de Real, i el de constituir una sòlida monografia d'història urbana que pot ésser, en moltes facetes, pauta i model en les recerques d'història moderna de Catalunya; i una d'aquestes facetes, que nosaltres valorem i volem remarcar de manera especial, és l'honestedat, el sentit comú i la fina crítica amb les quals Joan Busquets treballa la documentació i la bibliografia en què es basa el seu estudi.

Antoni Simon i Tarrés

Gregorio MAYANS Y SISCAR, *Epistolario X. Mayans con Manuel Roda y Conde de Aranda*.

Transcripció, estudio preliminar y notas por Antonio MESTRE SANCHIS (Publicaciones del Ayuntamiento de Oliva, 19), València 1990, 448 pp.

L'ATCA ha anat informant de la gran obra (realment un 'monumentum aere perennius', ja internacionalment reconegut) que Antoni Mestre i Sanchis dedica al seu compatriota d'Oliva, Gregori Maians i Siscar (cf. VII-VIII (1988-1989), 673-674, núms. 5013-5016; cf. també 674-676, núms. 5017-5022; X (1991), 651, núm. 6914). Si en l'ocasió present saltem de la secció de 'Notícies bibliogràfiques' a la de 'Recensions', ho fem perquè el volum que ens ocupa no sols és obra d'un dels grans intel·lectuals valencians de tots els temps, ans perquè la majoria de temes tractats en la seva correspondència amb aquells dos polítics espanyols fa referència directa a afers del País Valencià.

Troblem, en efecte, en aquestes pàgines, més de la meitat de les quals són ocupades per les cent noranta-dues lletres creuades amb Manuel de Roda (63-333), i la part restant per les cent vint-i-nou amb el comte d'Aranda (337-437), primer les peces de la col·laboració de Maians amb Roda en el plet de la successió al ducat de Gandia en ocasió d'haver-se extingit el tronc principal de la raguèlia (tema predominant fins a la pàgina

151, que retorna de tant en tant), un dels punts del qual era el de l'autenticitat o falsedat d'una acta de matrimoni redactada en valencià, en relació a la qual Maians s'entestà (i se'n sortí) a demostrar que era falsa perquè pretenia de certificar una unió formalitzada i anotada a la Safor amb un llenguatge ja apitxat propi de la capital valenciana (Borja, per exemple, en comptes de Borja, 81; 103), que ell contraposava a la pronúncia autèntica dels altres valencians i dels catalans, donant així un testimoniatge a favor de la unitat del valencià i del català (81; 141; 143); a aquest tema de la llengua encara tornà en algun altre moment, en fer l'observació que l'article valencià «*lo* es artículo masculino i neutro» (117; i no em puc estar de recordar que, gairebé dos segles més tard, el malaguanyat Josep Armengou reperia des de Berga el mateix toc d'atenció en unes pàgines que intitulà justament *L'article neutre*). L'esmentat plet serví també per a cercar bibliografia, impresa o manuscrita, relativa a les cases nobiliàries valencianes afectades per la dita successió (79; 89; 118; 121-122), o a la situació jurídica anterior a la Nova Planta (96-97).

Després, des de la pàgina 166 s'amunteguen les notícies, en general negatives, sobre la situació local a Oliva (i encara 351-354). Però allò que més interessa aquestes pàgines és la informació sobre un projecte d'edició de les obres completes d'Antoni Agostí, elaborat durant l'estada del dit Roda a Roma en qualitat d'ambaixador, i amb abundants notícies sobre manuscrits de les obres d'Agostí a la Biblioteca Vaticana (185; 242; 251). També la relativa al projecte d'edició de les obres de Joan Lluís Vives (435-436; cf. 339-342, sobre una traducció castellana de la *Introductio in sapientiam*), projecte que seria realitzat. També hi ha notícies de lletres de Miquel Tomàs (Taxaquet?) (193-194); i d'altres (236); una autobiografia del mateix Maians (204i 211); un aplec de retrats d'eclesiàstics valencians contemporanis (245-247; 299-306; 400-402; 407-409; 410-420). No cal dir que gran quantitat de pàgines informen de les trifulgues entorn de la declaració de la *Gramàtica latina* de Maians com a text oficial, primer reduïda a les universitats de la Corona d'Aragó i després pràcticament ineficaç. Afegim-hi el constant pledeig a favor del seu programa de renovació dels estudis humanístics de la universitat, sobretot després de l'expulsió dels jesuïtes, amb l'utopia que ell pogués realitzar-la en la de València, que així s'hauria convertit en el model de les universitats il·lustrades (222 ss.). Recordem encara algun detall relatiu a Catalunya com és ara l'elogi de Ramon Ignasi de Dou com a home de mèrit, digne d'ésser utilitzat en el servei del rei (237); o el del «insigne Finestres» (308); i copiaré textualment aquesta frase, datada el 6 d'abril del 1767, immediatament posterior a l'expulsió dels jesuïtes: «Cataluña no será sabia hasta que la universidad se restituya a Barcelona...» (223).

Per la seva banda, en la introducció Antoni Mestre col·loca cada un dels temes que són tocats en la correspondència dins el marc de la política cultural dels Borbons i en particular de la de Carles III (7-60); d'entre aquestes pàgines sobresurten les dedicades a la constant obsessió d'En Gregori Maians per Antoni Agostí (28-34).

Només a fi que aquesta recensió no sembli escrita sense sentit crític, assenyalaré que el ‚Marcá‘ de les pàgines 25 i 27 segurament no és tal ans el conegut Pèire de Marca; que em pregunto si el ‚maestrado‘ de la pàgina 301, línia 24, no és nom propi, l'equivalent castellà de ‚Maestrat‘, i per tant la denominació de la coneguda comarca valenciana; i que a pàgina 364, núm. 40, línia 6, resulta estrany de trobar ‚heho‘ per ‚hecho‘.

És evident que aquestes menudències no ens impedeixen de felicitar, i ben cordialment, l'autor de l'edició i les institucions que la posen a l'abast dels lectors, bo i desitjant que ben aviat puguem tots, ells i nosaltres, veure completada aquesta gran obra.

Josep Perarnau

Gregorio MAYANS Y SISCAR, *Epistolario*. XII. *Mayans y los libreros*. Transcripción y estudio preliminar por Antonio MESTRE (Publicaciones del Ayuntamiento de Oliva, 22), València 1993, 646 pp.

Tres seccions es distingeixen ben clares en aquest volum. La introducció d'Antoni Mestre (7-26), el cos del volum amb la correspondència entre Gregori Maians (excepcionalment entre el seu germà Joan Antoni, p. e., 473, 520/3, 570-574, 590-597 i 627-628) i una vintena de llibreters i editors (29-628) i la taula onomàstica de les persones que compareixen en la dita correspondència (629-641).

La distribució de les lletres en el cos del volum és en forma d'un capítol per a cada un dels corresponents, ordenats alfabèticament d'acord amb la primera lletra del respectiu primer cognom. I així tenim dues lletres de Giovanni Batt. Albrizzi, del 1734 (29-30); set de Pedro José Alonso Padilla, dels anys 1750-1751 (31-41); dues dels germans Berard, del 1780 (42-43); les dues-centes vint-i-cinc d'Antonio Bordazar, dels anys 1727-1744 (44-220); les vint-i-una de Manuel Caveró Cortés, dels anys 1749-1766 (221-234); les quinze de David Clement, dels anys 1751-1759 (235-250); les quatre d'Angel Corradi, dels anys 1768-1771 (251-254); les vint-i-vuit dels gemans Cramer, dels anys 1747-1762 (255-288); les seixanta-dues als germans Deville, dels anys 1730-1756 (289-395); l'única a Pasqual Esclapés, del 1750 (396); la també única de Salvador Faulí, del 1765 (397); les vint-i-tres de Valentín Francés Caballero, dels anys 1772-1780 (398-409); les sis d'Henri Albert Gosse dels anys 1741-1744 (410-418); les setze de François Grasset, dels anys 1763-1769 (419-440); les vint-i-nou de Peter De Hondt, dels anys 1731-1756 (441-466); les disset dels germans Mallén, dels anys 1746-1793 (467-475); l'única d'Alfonso Martín de la Higuera, del 1771 (476); les seixanta-una de Francisco Manuel de Mena, dels anys 1740-1767 (477-512); les tres de Benet Monfort, dels anys 1760-1766 (513-515); les tres de Vicent Montes, del 1734 (516-518); les quatre dels germans Orga, dels anys 1744-1747 (519-521); l'única de José Padrino, del 1749 (522-523); les dues de Claude Philibert, dels anys 1753-1756 (524-525); les vint-i-vuit de Giuseppe Rocchi, dels anys 1764-1775 (526-548); les setanta-cinc d'Antonio de Sancha, dels anys 1770-1785 (549-597); les dues de Tomás Santos, dels anys 1749-1750 (598-599); les vint-i-dues de Samuel de Tournes, dels anys 1727-1767 (600-626); i les tres d'Antonio Valladares, dels anys 1789-1790 (627-628). Aquests centenars de lletres s'han conservat en els dos arxius valencians el del Col·legi del Patriarca i el de la Ciutat, a la *Biblioteca Hispano Mayansiana* i *Fons Serrano Morales* de cada un d'ells, respectivament; una almenys de les lletres procedeix de l'arxiu de la Família Alegre (597).

La significació d'aquests centenars de lletres és subratllada per Antoni Mestre en la seva introducció, que sintetitza almenys allò més important que elles ens permeten de saber sobre els llibreters tant espanyols (7-11), com estrangers (11-15), i sobretot entorn del fet que les relacions de Maians amb ells no foren de client (comprador o encarregador d'impressions) ans de director d'una política editorial determinada per la seva concreció dels màxims valors científics i literaris (11-15 i 17-22; cf. ATCA, XII (1993), 671-672, núms. 8771-8772) —política editorial en la qual no podia mancar l'interès a veure publicats els propis llibres (15-16).

No crec que un servidor hagi d'afegir res a les pàgines introductòries del prof. Mestre, fora d'un petit detall: ell es refereix (22) a la preocupant lletra d'Antonio de Sancha, del 19 de maig del 1778, sobre la possible venda de la biblioteca aplegada per Gregori Maians durant la seva vida (571-572), i es pregunta si existí el tal projecte; i fa estrany que no faci referència al paràgraf terç de la carta del germà, Joan Antoni, al mateix de Sancha, poc més d'un any després de la mort de Gregori, que comença així: «Esta librería no se ha dissipado, a Dios gracias...» (25 gener 1783, 595/72); per tant el projecte (i el perill)

existí, encara que no fos dut a terme.

I com que el prof. Mestre ja ha subratllat els altres extrems de la riquesa d'aquesta correspondència, assenyalaré, per la meua banda, allò que és més propi d'aquestes pàgines: les notícies sobre la situació cultural de les terres de parla catalana, a les quals, dissortadament, també es deu poder aplicar aquell «Hic literae specie tantum coluntur...» (542/17). Hi ha en efecte un esment a un «maestro de salterio» o de primeres lletres (220/225); n'hi ha un altre a l'escola de gramàtica d'Oliva i al sistema de proveir per oposició la plaça de mestre, publicada pel sistema de cartells (521/4); també devien ésser les escoles de gramàtica, en aquest cas les dels jesuïtes, les destinatàries d'un llibre que aquests havien fet imprimir, «*Ciceronet*, que llaman» (222/2); en canvi, no són ací particularment notables les relatives a la Universitat de València. Per contra som ben informats de les persones que constituïen oasis en aquell desert, en el qual ni els copistes no eren de fiar (610): Manuel Martí a Alacant (414, 618; per cert, Alacant, o més ben dit el seu port, era conegut i utilitzat com a esclotxa per on els llibres es podien esmunyir del ferri control doctrinal de la Inquisició: 284, 422/468, 478, 509/55, 511/59, 613/10, 615/12, 624/21); Antoni de Bordazar, molt més que un impressor, «el príncipe de los impresores españoles» (499/36), a València, ben representat en les pàgines introductòries (7-8); i Josep Finestres i de Monsalvo a la Universitat de Cervera, «el professor de leyes más erudito que tiene España» (256/2), o «uno de los primeros hombres que tiene España en todo género de letras» (301), els llibres del qual «por qualquier precio son baratos» (396; cf. 396, 420-423, 618). I per als temps passats, el professor humanista Pere Joan Nunyes, les obres del qual procurà que fossin editades (604), i sobretot Antoni Agostí, a la publicació de les *Opera Omnia* del qual és encaminada tota la correspondència amb Giuseppe Rocchi, de Lucca (526-548; vegeu en particular 527-531). Afegim-hi, encara, alguns detalls com és ara les notícies sobre la traducció del *Tirant lo Blanc* al francès per Souchai (275); sobre la de les cròniques de Jaume I i de Ramon Muntaner (279-280; cf. 280/281, i 285; vegeu la llista de les cròniques nostres en la seva biblioteca: 556); la precisió que el seu segon cognom no s'escriu 'Ciscar' sinó 'Siscar' (297); el projecte d'un *Diccionario Valenciano*, acaronat per Pasqual Esclapés, amb la notícia d'una mena de 'biblioteca valenciana' aplegada pel paborde Vilar i esparsa després de la seva mort (396); la notícia d'un manuscrit del *De fluminibus...* de Jeroni Pau, que hauria desembocat a la Biblioteca Nacional de Madrid (505). Un darrer detall: el de l'ús de 'papel catalán' en les impremtes valencianes (48/7), fins que, almenys en la d'Antonio Bordazar, fou substituït pel que fabricava la Cartoixa de Vall de Crist (64/25), encara que el 1773 aquell tornés a comparèixer (400-401).

No puc deixar de formular un interrogant que se m'ha presentat en llegir certes pàgines, en particular les 388-389 i 458: hi hagué durant el segle XVIII a tot Europa una crisi en l'acceptació i per tant en l'edició de llibres en llatí?

És evident que poques obres com aquesta són tan benvingudes en les pàgines del nostre «Arxiu», perquè difícilment se'n podria trobar d'altra que permetés de copsar amb tanta d'immediateza la dedicació d'un dels grans autors del nostre segle XVIII durant tota la seva vida a allò que constitueix el tema d'aquest anuari; deu ésser difícil que es doni un altre cas que ens permeti d'ésser testimonis d'allò que des del Renaixement ha estat, ai las!, tan poc freqüent en aquest país: un treball intel·lectual realitzat per un home d'ací amb les soles seves possibilitats, però amb volada i acceptació europees.

En la recensió anterior he assenyalat algunes lectures dubtoses. N'afegiré algunes de llatines: 'meum' < 'mecum' (237/2/18); 'excedente' < 'excudente' (244/II/4-5); 'libros' < 'libris' (248/14/10); 'gratus' < 'gratius' (413/18 final); 'eum' < 'cum' (442/línia penúltima); 'Peguae' < 'Pegnae' (és el conegudíssim aragonès, editor del *Directorium Inquisitorium* de Nicolau Eimeric: 530/3); 'nostis' < 'nostris' (603/10). Fora del llatí,

només diré que el «De capelladas...» de 401/7/2 ha d'ésser «De Capelladas...», essent Capellades, prop Igualada, un centre de fabricació de paper, d'on, segons que diu la carta, era difícil d'obtenir-ne.

Igual com en la recensió anterior, acabarem dient que aquests detalls no entelen, ni de lluny, un llibre que és una pedra angular d'aquest autèntic monument a les lletres valencianes del segle XVIII que és l'edició de les obres de Gregori Maians i Siscar realitzada pel prof. Antoni Mestre.

Josep Perarnau

Ramon CORTS I BLAY, *L'arquebisbe Fèlix Amat (1750-1824) i l'última Il·lustració espanyola* (Col·lectània Sant Pacià, XLIV), Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya i Editorial Herder 1992, XII i 688 pp.

Un dels temes que els darrers anys ha provocat entre els historiadors major interès ha estat, sens dubte, la transició de l'Antic Règim al liberalisme. Aspectes econòmics, socials, polítics, així com eclesiàstico-religiosos han inquietat i han aixecat polèmiques. A més, en especial, ha atret les mirades el desig de conèixer l'actitud dels eclesiàstics en un moment tan difícil pels canvis polítics i les sotragades militars. És en aquest aspecte que una sèrie de clergues hi reeixiren, com ara Joan A. Llorente, estudiat per Gérard Dufour, Joaquim L. Villanueva, investigat fa anys per Sebastià Laboa i ara mateix objecte d'una minuciosa recerca, i també Fèlix Amat, el qual bé es mereixia el treball d'esbrinament realitzat per Corts i Blay.

Car Fèlix Amat, teòleg i historiador, confessor de Carles IV, abat de La Granja i arquebisbe de Palmira, afrancesat endemés, partidari de les reformes eclesiàstiques de les Corts del 1812 i del Trienni, tot i no ésser liberal, adversari dels jesuïtes i de molts dels privilegis que Roma s'assignava, per tot això Fèlix Amat és una personalitat de múltiples cares que abelleix per la seva complexitat. És aquesta diversitat d'aspectes la que pot explicar, al meu parer, la diversitat d'opinions que el voltant de la seva persona podem observar entre els seus coetanis i els historiadors actuals.

Al capítol I, Corts i Blay es consagra a aclarir els termes més o menys tècnics que conformen l'entramat intel·lectual en què visqué Fèlix Amat: per exemple, regalisme, jansenisme, gal·licanisme, il·lustració..., ja que ningú no pot oblidar que els conceptes abstractes, baldament necessaris, no revelen tots els casos individualment. Així, hi ha hagut regalistes amb matisos de jansenisme, il·lustrats defensors aferrissats del regalisme, jansenistes amb inequívoc caràcter antiregalista. La veritat és que es tracta d'un món d'interrelacions complexes i difícils de detallar, sobretot després de les recents polèmiques al voltant de la transcendència i sentit dels esmentats conceptes al segle XVIII hispà. En concret, l'autor de l'obra que ressenyem admet, entre les variants de jansenista, jansenitzant i filojansenista en general, el terme 'parajansenista' per tal d'expressar l'actitud religiosa d'un grup d'homes d'Església i d'intel·lectuals amb un clar tarannà rigorista, contraris a la Companyia i a la Cúria Romana, partidaris de la lectura de la Bíblia en la llengua del poble, i defensors, finalment, de la jurisdicció immediata dels bisbes, la qual cosa incloïa una gran dosi de conciliarisme.

Aquests corrents culturals i religiosos també són visibles a Catalunya, als quals Amat fou força receptiu, i és en aquest sentit que l'estudi de Corts i Blay és molt aclaridor. Si n'exceptuem el cas d'Ascensi Sales, amb qui gairebé no tingué relació, la convivència amb els bisbes dels quals rebé influx és reveladora: Josep Climent, bisbe de Barcelona, tomista i antijansenista, 'parajansenista' i entusiasta defensor de l'episcopalisme, la qual

cosa donà motiu al seu antagonisme amb Campomanes. Cal dir, d'altra banda, que el rigorisme i l'enemistat envers la Companyia eren trets que predominaven en l'actitud de l'arquebisbe de Tarragona, Francesc Armanyà, i en la del de Barcelona, Sabí Valladares. Tanmateix, no és possible negar que aquests dos prelats, especialment Valladares, foren molt més sensibles al regalisme cortesà. L'influx dels canonges de Sant Isidre de Madrid i llurs relacions amb el cercle de la comtessa de Montijo perfilaren, al capdavant, la seva mentalitat.

D'aquesta manera, quan Amat fou escollit confessor de Carles IV alhora que arquebisbe de Palmira, la seva personalitat és ja decidida i ja ha format els seus criteris intel·lectuals i religiosos bàsics; és a dir: concepció gal·licana respecte al poder, amb submissió a l'autoritat civil constituïda, la qual exerceix de fet el poder, i també un palès temor als sollevaments socials, així com el caràcter rigorista, amb una incisiva actitud antijesuïta. Aquests dos criteris, units al sincer afany reformista de l'Església, expliquen, doncs, la seva trajectòria que, donades les extraordinàries circumstàncies de la seva vida, esdevé aparentment contradictòria.

Podem assenyalar així el rebuig a la Revolució Francesa, la repulsa per la posició dels capellans no juramentats que es refugiaren a Espanya, l'acceptació del govern napoleònic, el recolzament al decret d'Urquijo del 1799, la intervenció en les polèmiques amb una actitud personal oposada a les idees democràtiques i de sobirania popular, així com també la seva oposició als plantejaments de la Cúria Romana i dels jesuïtes. Aquestes són positures que s'acorden amb la seva concepció gal·licana del poder civil, al capdavant autoritat de dret diví, sia per herència sia en la realitat de fet permesa per la Providència.

L'autor de l'obra que ressenyem, amb bon criteri, quan conta el cicle biogràfic d'Amat exposa en clar paral·lelisme la seva actitud intel·lectual; és així com el lector pot resseguir amb claredat l'evolució vital d'Amat i observar alhora les seves reaccions de pensament, polítiques i religioses.

El mètode permet d'observar el pas de les discussions teòriques als dramàtics esdeveniments que les circumstàncies de la seva vida l'impel·liren a experimentar: la caiguda de Godoy, la invasió napoleònica que ocupa el territori espanyol, reconeguda de fet per Amat, l'existència de les Corts de Cadis amb l'exigència de sobirania nacional, el retorn de Ferran VII amb l'acceptació plena per part de l'arquebisbe de Palmira.

Són aquests uns fets narrats per Corts i Blay detalladament i amb moderació; l'actitud d'Amat explica que ni liberals ni absolutistes no el perdonaren. La conseqüència és l'exili intern per una banda, i per l'altra la renúncia a l'abadia de La Granja; i és precisament en l'exili (abadia de Santpedor, Barcelona) quan comença l'etapa més complexa alhora que polèmica de l'arquebisbe de Palmira. La seva activitat intel·lectual continuà activa: com a persona coneixedora de les idees dels tradicionalistes francesos (Bonald, De Maistre i Lamennais) palesà un manifest esverament a l'augment del poder del Pontífex de Roma, molt especialment quant a la infal·libilitat personal del Papa, i també es resistí, per altra part, a les teories favorables al contracte social.

Corts i Blay analitza amb justesa els planteigs intel·lectuals d'Amat i n'assenyala les contradiccions internes: no accepta pas el liberalisme i festeja les reformes eclesiàstiques del Trienni perquè les jutja adients, reconeix els canvis de govern, s'oposa a les directrius del nunci i de Roma, postura que al capdavant ocasionarà la prohibició de les seves obres. I no podia ésser altrament, ja que l'arquebisbe de Palmira continuava aferrat en Bossuet i Tamburini. Aqueix influx és el que podria explicar la censura *Dei diritti dell'uomo* de Spedalieri, clarament oposada al contracte social. I és en aqueix aspecte, assenyala l'autor de l'obra, que Amat no passa de la monarquia de dret diví i no accepta el liberalisme. L'arquebisbe de Palmira defensà sempre la independència del poder civil davant l'autoritat eclesiàstica i també la seva capacitat d'immiscir-se en els afers de disciplina externa

de l'Església. Precisament és des d'aqueixa perspectiva —donada la seva acceptació del poder constituït— que hom comprèn el seu recolzament a les reformes eclesiàstiques del Trienni.

El llibre de Corts i Blay ajuda a aclarir la postura dels eclesiàstics en la transició de l'Antic Règim al liberalisme. El cas d'Amat, tal com indica l'autor i precisa Batllori al pròleg, ha estat mitificat i ha arribat a confondre els historiadors; el problema no és pas el liberalisme, que mai no acceptà, sinó més bé les idees gal·licanes sobre l'Església. Per dir-ho amb paraules de Batllori: «si s'hagués retractat de les seves doctrines eclesiàstiques, s'hauria pogut crear el mite d'un docte arquebisbe, defensor aferrissat de les doctrines antiliberals. El veritable mite ha estat el de confondre el seu regalisme, parí al dels espanyols liberals del trienni, amb un suposat liberalisme polític doctrinal, que en realitat era l'antítesi del seu pensament».

Estem convençuts que precisament és aquesta reflexió la que planteja el veritable problema interpretatiu. Per què no féu un bot ver el liberalisme, tal com féu Joaquim I. Villanueva, tan pròxim en les idees, en regalisme i en 'parajansanisme'? Perquè és evident, per altra banda, que Villanueva no acceptà el liberalisme per influx de Locke, sinó més bé des de la perspectiva del gal·licanisme i de la Constitució Civil de la Clerecia. Així es pot explicar el pas a la sobirania popular des del *Catecismo del Estado*. Per contra, Amat quedà aferrat al gal·licanisme de Bossuet, defensant la intervenció del poder civil (monarca de dret diví o les Corts) en la reforma de la disciplina eclesiàstica externa.

Ultra això, el llibre de Corts i Blay pot ajudar a esclarir les diferències entre liberals catòlics i catòlics liberals, entre els defensors de la separació Església-estat i els que desitgen que la reforma de l'Església sigui promoguda des de l'estat civil constituït.

El treball és desmitificador. Magnífic coneixedor de fonts i bibliografia, amb idees clares i nítida exposició, Corts i Blay contribueix a aclarir molts dels problemes sobre l'última fase de la Il·lustració espanyola i aporta, alhora, dades i plantejaments lluminosos per a la comprensió dels orígens del liberalisme.

Al capdavant, alguns errors puntuals cronològics i de noms personals, cosa fàcilment esmenable, no minven en absolut el mèrit d'aquesta obra, monografia important per tots els costats per al coneixement de la història de l'Església espanyola als inicis de l'època contemporània. Finalment, l'estudi de Corts arrodoneix d'altres treballs sobre la Història de l'Església catalana del segle XVIII (Tort, Bonet i Baltà, Bada...).

Antonio Mestre

Rafael d'AMAT I DE CORTADA, baró de Maldà, *Viles i ciutats de Catalunya* («Els Nostres Clàssics. Biblioteca Baró de Maldà», I), Barcelona, Editorial Barcino 1994, 291 pp.

Aquest volum enceta una nova col·lecció de l'Editorial Barcino, ideada pel seu director, dr. Amadeu Soberanas i Lleó amb el propòsit d'editar textos catalans de l'època moderna. Encara que de moment no s'hagin precisat els límits cronològics d'aquesta nova col·lecció —cosa que no creiem pas que sigui un desavantatge—, sí que el dr. Soberanas estampa en la nota editorial que obre el volum un aclariment interessant: la nova col·lecció vol aplegar textos «que destaquen per llur valor històric, cultural o lingüístic, més que no pas per l'ambició literària o la perfecció estilística» (5). És possible que aquesta afirmació representi l'oficialització d'una pràctica ja corrent en la col·lecció de textos catalans d'«Els Nostres Clàssics». Concebuda primer com una antologia de textos 'clàssics' en el sentit més tradicional del mot, aquesta benemèrita col·lecció ha evolucionat fins a prendre la forma d'una edició sistemàtica de textos literaris en llengua

catalana, siguin més o menys ambiciosos, més o menys perfectes des del punt de vista formal.

Que en aquesta nova etapa s'obrin noves col·leccions específicament destinades a l'època moderna és una iniciativa feliç, per la qual hem de felicitar el seu autor i totes aquelles persones que hi han contribuït. I que de moment no hi hagi un límit cronològic és bo: més val que l'opció d'editar un text sigui presa en funció del seu valor intrínsec que no pas subjectant-se a la convenció d'uns forçaços cronològics, que a la llarga acaben demostrant-se molestos. Per tant, és una bona notícia que l'Editorial Barcino, de Lluïa a Verdaguier, esguardi l'edició de textos catalans des d'un punt de vista programàtic, objectiu i general. I desitgem a la nova aventura de la dita editorial i al seu director els millors èxits i encerts en aquesta empresa.

No deixa d'ésser intencionada la idea d'obrir el foc de la nova col·lecció de textos amb un volum del baró de Maldà. Qualsevol historiador de la literatura catalana —i el dr. Soberanas assenyalamet— sap que la figura del baró de Maldà sempre ha quedat en una incòmoda penombra, per la raó ben senzilla de la inabastabilitat dels seus textos. Al cap de dos-cents anys d'haver estat escrita, aquesta obra segueix essent un misteri: ningú no l'ha llegida mai, 'in totum'. Les valoracions que n'han donat els qui —sempre parcialment— l'han estudiada, han hagut d'ésser per força provisionals. Que això ha causat un dany irreparable a la nostra comprensió del segle XVIII i del principi del segle XIX català és una evidència inquietant i un obstacle que calia remoure.

Sortosament, sembla que la remoció de l'obstacle ha començat i, a més, de la forma més falaguera. En aquest anuari hem dedicat atenció puntual a cadascun dels volums del *Calaix de sastre* que va publicant En Ramon Boixareu en les Edicions Curial, i a qualsevol altra publicació de textos de Rafael d'Amat (cf. ATCA, VI (1987), 370-375; VII-VIII (1988-1989), 297-299 i 355-357; IX (1990), 402-406; i X (1991), 420-422). Però fins ara no havíem pogut llegir una 'introducció general' a l'obra del baró de l'ambició i la claredat de resultats que assoleix la seva autora, Margarida Aritzeta, en les vuitanta primeres pàgines d'aquest volum. Encara que potser intuïm quelcom sobre la relativitat de tots els judicis humans, ens atrevim a dir que aquesta introducció fa època en els estudis maldanencs, i que aclareix per sempre més algunes coses fonamentals que, fins ara, ningú no havia estat en situació de dir.

Aritzeta s'ha posat davant tots els volums avui coneguts que va escriure Maldà i en dreça l'inventari. A partir d'aquest treball, que no ha pas estat fàcil perquè hi havia recomptes anteriors dubtosos i confusionaris i intervencions posteriors a Rafael d'Amat en el relligatge dels volums, l'autora ha pogut dissenyar els trets generals de l'obra del baró: es tracta de tres col·leccions o sèries distintes i paral·leles formades des del principi, que el baró agrupa sota el títol o caràcter genèric de *Calaix de sastre*. Les tres sèries o col·leccions són un *Dietari* (1769-1819), una *Miscel·lània de viatges i festes majors* (1770-1808), i una sèrie de *Guerres i Emigració* (1793-1817). Cal acudir al text de l'autora per la justificació d'aquesta partició i del títol que rep cada part. Aquí interessa sobretot d'assenyalar que Aritzeta concreta en setanta-un els manuscrits existents de Maldà (seixanta-un al fons Amat de la família Vilallonga, cinc a la Biblioteca de Catalunya, i cinc més a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), i en tres i només tres les sèries que dissenyen l'arquitectura interna del vast *Calaix de sastre*. Era per aquí per on calia començar i, d'una vegada, els estudiosos del XVIII-XIX literari català tenen un terreny sòlid per a abordar l'estudi d'aquesta vasta obra.

Precisant el material a disposició, l'autora forneix moltes dades que ajuden a comprendre la manera de treballar del baró. A les pàgines 20-21 explica com, a partir d'esborranys escrits en els plec de fulls que el baró sempre té a mà, els textos són refets després al volum i sèrie que els corresponen. D'altres vegades (23), el baró copia volums sencers o fragments aplegats capriciosament, seus o d'altri. Aritzeta assenyala intencions

diverses del baró a l'hora de formar les seves col·leccions, i fins i tot l'arbitrarietat de moltes arplegues de material (*ibi*). Es va formant la idea que el 'corpus' maldanià, lluny d'ésser un desordenat i caòtic calaix de sastre, és una construcció molt treballada, amb finalitats precises i concretes, personals més que acadèmiques, però en tot cas controlables. Quan estudis posteriors hagin establert i datat amb exactitud cada bloc, fragment, volum o sèries de volums de l'escriptura ingent de Rafael d'Amat, començarem de tenir una idea real del que va representar el seu esforç al llarg de cinquanta anys. Avui, davant les rengleres dels setanta-un manuscrits, encara ens hem de moure a les palpentes.

Amb sentit de l'oportunitat, Editorial Barcino emprèn ara l'edició dels volums de *Miscel·lània de viatges i festes majors*. És innegable que hauria estat una equivocació començar pels textos del *Dietari*, justament quan Ramon Boixareu i Edicions Curial ja n'han tret sis volums d'extenses antologies. Havent d'ésser considerats aquests darrers uns volums de divulgació, és perfectament lògic que l'Editorial Barcino s'hagi inclinat a obrir un flanc inèdit en les publicacions maldanianses, amb la qual cosa ajuda no poc al seu coneixement i estudi.

Margarida Aritzeta fa un primer estudi de la formació dels volums de *Miscel·lània* que es proposa d'editar. Maldà escriu relats de festes i de viatges des de l'any 1770 i només el 1787 es decideix a formar el primer volum d'allò que seran les *Miscel·lànies*. És el cas d'una escriptura voladora que acaba prenent forma definitiva. En un primer moment, doncs, el baró redacta el *Dietari* i els textos de viatges i festes, en un treball paral·lel, però amb intencions diferents. El *Dietari* és una recopilació de notícies; els altres són textos jocosos i divertits, que només més endavant el seu autor pensa que ha de sistematitzar en una sèrie pròpia i diferenciada. Però també són textos més subjectius i personals, en els quals, a través dels diversos estrats redaccionals, es poden copsar aspectes del pensament de l'autor i de la seva evolució o maduració personal. Margarida Aritzeta dóna una bona notícia: el baró de Maldà, segons aquests textos, no és «un ésser sense cap mena de sensibilitat, sense cultura o consciència del món que l'envoltava» (31). No esperem res d'espectacular, però tampoc no es podrà seguir dient que Rafael d'Amat era un imbècil.

Reputem molt interessant allò que diu l'autora sobre les motivacions que porten Rafael d'Amat a escriure. Fins ara tothom s'ho havia preguntat, però ningú no havia donat una resposta convincent. Margarida Aritzeta, a parer nostre, explica per primera vegada el fins ara enigmàtic desfici del baró de Maldà per l'escriptura, establint quin era el públic per al qual Maldà escrivia i quina fou la relació que hi va haver entre aquest empèdernet escriptor i el seu públic.

Es tracta sempre d'un públic oient, tant si són els amics de la classe del baró, laics o eclesiàstics, com les persones més senzilles de la seva coneixença. Públic divers, canviant i provisional d'un autor, que es desplaçava sovint d'una banda a l'altra, i que, potser per aquesta causa, Margarida Aritzeta assimila a un joglar. Rafael d'Amat, com tots els escriptors normals, escrivia per a un públic concret, que sintonitzava amb ell, i, com tots els escriptors normals, volia ésser, ja que no estipendiats —perquè, essent ric, no ho necessitava—, almenys celebrats. Explica, perquè i per a qui escrivia, i allò que escrivia. Segons N'Aritzeta, el cercle és perfecte: l'escriptor escriu de cara a un públic determinat, el qual li demana que escrigui no res més que allò que ja li agrada a ell d'escriure. El públic eminentment popular del baró és el que explica la temàtica de vol domèstic, banal i efímer dels seus volums. Els plantejaments de l'autor i les limitacions del seu públic oient determinen una obra literària rococó, amb la qual l'escriptor, al mateix temps que es diverteix, busca d'interessar i de divertir un públic de poques ambicions intel·lectuals i estètiques.

El baró de Maldà era un home culte, coneixedor i apreciador de l'obra de Quevedo, algun aspecte de la qual vol imitar. També ell esguarda el món i els personatges que hi

van apareixent com un espectacle. El seu punt de vista és el de la ironia plàcida i intel·ligent, amb trets d'humorisme i observacions crítiques. Aritzeta no deixa d'assenyalar que el baró hauria pogut elevar el to de la seva obra, però afegeix que això no li era demanat ni per l'ambient literari circumdant, ni pel seu públic. En tot cas, és cert que el baró escriu en el sentit contrari de la grandiloqüència retòrica i del gruix encarcerat de les escoles. Començant per la tria de la llengua, tot en ell és popular, cru, directe, detallista, anecdòtic, irònic i amable, tot i que el seu temps, com tots els temps, representa la crisi definitiva dels valors que el conformaven com a persona. Maldà és crític, però mai no és sarcàstic; és burleta, però no és mai grandiloqüent. En el camí dels mínims, no és ni creador de llengua. I aquest retret que li fa N' Aritzeta potser és el que demostra més fins a quin punt el baró, a l'hora d'escriure, va dependre del seu públic.

Tot això dibuixa un escriptor que se situa d'entrada 'in medias res', al bell mig dels temes que han de donar lloc a una obra grandiosa pel volum i l'estructura, mediocre per l'ambició que la porta. Aritzeta ha assenyalat amb encert evident que l'obra del baró de Maldà és condicionada per la relació amb el públic, i, per tant, que l'estudi d'aquesta obra pot aclarir molts aspectes de la mentalitat corrent d'aquell temps en cercles populars amplis. Per això creiem que quan planteja la qüestió de la tria del català i de l'absència —relativa— d'afany de restauració i vindicació de l'idioma en l'obra de Rafael d' Amat, N' Aritzeta subratlla poc —i ací hi ha una poderosa mina d'informacions— la pressió de l'ambient popular sobre aquests determinis del baró. La polèmica sempre present en els escrits de Maldà contra el castellà i els castellans, contra el mal govern de l'Estat i les tèbies afirmacions de catalanitat han d'ésser vistes 'també' com una concessió de l'autor a un públic freturós de sentir-les i gaudir-ne. El baró, és clar, no fou ni revolucionari ni reivindicatiu. I si s'adapta als gestos i als sentiments populars, salva sempre els principis, tal com demostren les seves declaracions de devoció al monarca. Així, seguint la proposta de N' Aritzeta, en l'obra del baró hi podem rastrejar alguns sentiments i algun estat d'opinió popular que no tenen res a veure amb la inèrcia o tebior nacional que hom sol imputar al seu temps. El fet que el baró no fos militant de res més que de l'escriptura, no vol dir que la seva obra no reflecteixi, encara que sigui banalitzant-los, alguns fets i algunes tendències clares del seu públic, tant pel que fa a la llengua —preferència absoluta i universal del català— com pel que fa al sentiment nacional —viu, difús i permanent, amb tendència a alçar el cap quan passen coses desagradables en el context espanyol i europeu.

El darrer gran apartat que l'autora de la introducció dedica a l'estudi del baró de Maldà és el que fa referència a l'estètica dels escrits d'aquest. Segons ella, Rafael d' Amat pretén de copiar la realitat, d'escriure vertaderament, no versemblantment i imitativa, prenent així partit en la vella polèmica dels erasmistes i de Lluís Vives, encara que no sembla que hi hagi constància que aquesta presa de posició fos conscient en el nostre escriptor. La màxima llibertat que es permet Rafael d' Amat és la de consignar ara i adés algunes impressions seves sobre l'entorn.

Aritzeta hipotitza també entorn d'una possible influència de Quevedo, de la picaresca castellana del XVII, i del Rector de Vallfogona sobre Maldà, però sense concretar-les massa, si no és per assenyalar la gran distància entre aquests possibles mestres i l'escriptor obstinat, però banalitzant, del carrer del Pi de Barcelona: «Al *Calaix de sastre* podem trobar una posició d'exaltació del vitalisme, del gaudi dels sentits, del tractament de l'amor platònic, en pugna amb un cert misticisme religiós, una visió irònica del món, un sentiment elitista i, sobretot, una sobrevaloració del banal» (52). A part del 'misticisme', que no existeix ni per medicina en l'obra del baró que hem conegut fins ara (una cosa és el misticisme i una altra la simple religiositat), subscriuríem el judici de Margarida Aritzeta.

Moltes més coses podríem dir en aquesta ressenya, ja prou llarga. L'autora de la introducció estudia encara amb detall la tècnica narrativa del *Calaix de sastre*, el paper de la fantasia, la veu narrativa, els temps verbals, el llenguatge, els personatges, sempre amb referència als textos de la *Miscel·lània de viatges i festes majors*. Finalment es refereix als problemes que presenta la frase oral de Maldà, i que ha donat peu a dir que Maldà escrivia prescindint de la gramàtica. Segons Aritzeta, això no és cert. El secret del problema rau a saber plantejar bé les frases, defugint, això sí, el sistema de puntuació dels originals manuscrits, indicacions més aviat prosòdiques, és a dir, de cara a les obligades lectures públiques. Ben puntejat, el discurs del baró és perfectament intel·ligible i correcte, com ja havia estat perceptible en l'edició de Boixareu.

I després de donar la 'ratio editionis' que se seguirà en la publicació dels textos de Rafael d'Amat (69-70), Margarida Aritzeta presenta el text de *Viles i ciutats de Catalunya*, que amb el volum dedicat a *Festes religioses i reials a Barcelona* seran el pòrtic i la cloenda de la sèrie *Miscel·lània de viatges i festes majors* en curs d'edició.

El text que ara veu la llum ja havia estat publicat per Jaume Massó i Torrents l'any 1919 en el «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya» amb el títol d'*Excursions d'en Rafael d'Amat Cortada i Senjust per Catalunya i Rosselló en l'últim quart del s. XVIII*. Tant l'edició d'En Massó com la de N'Aritzeta es basen en el mss. 402 de la Biblioteca de Catalunya. Per a aquesta edició, l'editora ha tingut en compte altres dotze manuscrits del baró, més o menys complets, i n'ha recollit variants en notes a peu de pàgina. Dóna la llista, la data i les característiques principals de llur contingut. Després estudia la tècnica narrativa, l'objectivisme de les descripcions de Rafael Amat i llur equilibri. Al final, és donat en annex un text sobre indumentària, l'índex de topònims, el d'antropònims i un glossari de propostes del baró, que els diccionaris catalans immediatament posteriors no recullen.

Pel que fa al text, només fariem una observació a l'editora. Potser convindria de singularitzar d'alguna manera els mots llatins —del llatí macarrònic i escolàstic— que el baró escampa ací i allà en la seva obra. Atesa la ignorància creixent d'aquesta llengua sàvia, no es pot pas excloure que un dia algú prengui com a propostes estranyes de Maldà mots o expressions del llatí que encara eren ben vives en la parla col·loquial dels cercles instruïts que formaven l'entregot de Rafael d'Amat.

Només un dubte subsisteix encara. A la pàgina 16, nota 4, diu Margarida Aritzeta que Francesc Curet «assenyalava l'existència de 69 volums manuscrits originals, però encara feia curt, contràriament al que s'ha anat escrivint amb posterioritat del seu inventari, ja que els originals són 73». Si l'autora es refereix sempre al mateix, aquesta afirmació es contradiu amb la de la pàgina 12: «...el baró de Maldà va omplir milers de pàgines que varen integrar setanta-un volums conservats...», amb allò que ens diu més endavant a la pàgina 31: («...hi ha una qualitat especial, la de grafoman impertinent, que fa singular el fenomen del baró de Maldà. Ens n'han quedat 71 volums...»), i amb l'inventari donat a les pàgines 66-69, on conclou: «En total, doncs, el nombre de manuscrits originals conservats, als quals he tingut accés, és de 71 /setanta-un»). No hem entès el trencacolls dels diversos recomptes de què es fa ressò l'autora? O es tracta d'una errada tipogràfica?

Jaume de Puig i Oliver

Privilegis, 2-3), Barcelona, Fundació Noguera 1992, 993 pàgines.

La present edició del *Llibre verd* de Vilafranca del Penedès ve a afegir-se en la nova sèrie de «Llibres de Privilegis», oberta per la Fundació Noguera, a la del *Llibre de Privilegis de Cervera*, ressenyada dins ATCA, XI (1992), 453.

En realitat, i tal com ben justament assenyalen els editors del volum que ens ocupa, no es tracta precisament d'un estricte llibre de privilegis a l'estil de tants d'existents en bona part de les nostres principals municipalitats, car més aviat constitueix un veritable aplec d'elements força heterogenis, on, sense ordre de cap mena, es barregen privilegis, ordinations, cròniques, assaigs històrics i d'altres documents d'origen municipal. Així, el seu interès jurídic-institucional potser és ultrapassat per l'interès històric-local.

El *Llibre verd* forma un volum de quatre-cents cinquanta folis de paper, de gran format (35 x 25 cm), conservat a l'Arxiu Històric Comarcal de Vilafranca, i bé que ja utilitzat per l'erudició local des de mitjan segle XIX, no s'havia donat a conèixer encara en la seva integritat. Com a juxtaposició virtual de varis llibres o quaderns d'origen independent, és difícil d'assignar una data o època de composició que, en tot cas, no pot allunyar-se dels segles XVI-XVII. El mateix cal dir de la diversitat d'autors que revelen les seves diferents parts, bé que pot conjecturar-se amb més seguretat la paternitat d'algunes d'elles.

En l'àmplia i excel·lent introducció que precedeix el text, l'equip redactor ens aclareix que al marge d'aquesta heterogeneïtat formal, es poden destacar quatre elements temàtics ben personalitzats. El primer dels quals és constituït per la compilació de privilegis reials atorgats a la universitat de Vilafranca, ordinations de la municipalitat i altres documents reials referents a la vila i rodalia, datats entre els inicis del segle XIV i mitjan segle XVI; en podria ésser autor el notari Pere Guasch. Altre element ben perfilat, anomenat *Llibre del bon regiment* de la vila, agrupa més aviat normes relatives a cerimonial i reglamentació del funcionament intern de la vida municipal, obra de Pau Roig, mercader vilafranquí, que hi treballà entorn del 1600. Menys característica seria la que anomenen *Crònica*, narració d'esdeveniments importants ocorreguts a la vila entre el 1599 i el 1699, escampats per diferents parts del volum, darrera els quals s'endevina la mà de redactors diversos. I finalment, la part que els editors bategen com a *Notes històriques o notes antigues*, que pretén constituir un assaig d'història vilafranquina a començaments del segle XVII, la credibilitat de les quals ha estat sempre posada en dubte.

Doncs bé, tal com ja hem insinuat, aquests elements temàtics no apareixen ordenats i compactes dins el volum en qüestió. Per això, amb bon encert, els editors han preferit de publicar el seu text seguint l'ordre rigorós del manuscrit. Però, a fi de contribuir a una certa orientació del lector, han seccionat el capítol seguit del llibre en sis grans parts: 1) privilegis i documentació anàloga referida a Vilafranca, anterior al 1599. Aquesta part és l'única que ha estat numerada i abasta un total de cinquanta-una peces documentals; 2) *Ordinations i Cerimonial*, les quals, unides a l'anterior, vénen a correspondre's als dos primers elements temàtics, els més jurídicament accentuats; 3) *Crònica* de fets esdevinguts a Vilafranca del Penedès durant els anys 1599-1604; 4) descripció històrica i monumental de la vila, inclosa en l'anterior; 5) continuació de la *Crònica* de l'apartat 3) amb els fets dels anys 1605 i 1639; i 6) aplec de la documentació posterior al 1651.

Allò que trobem a faltar és un bon índex, que ajudi a situar i a trobar aquests elements en el seu lloc dins el volum publicat. És cert que la transcripció és encapçalada per un *Índex general* del llibre, redactat el 1834 per l'advocat Jordi Miret, però aquest remet als folis del volum manuscrit (foliació que és puntualment indicada en aquesta edició). Caldria, al nostre entendre, haver addicionat tal índex amb la referència a les pàgines de

l'edició actual. Per si pot servir d'ajuda als futurs consultors, ens permetem d'indicar-la ací: primera part, pàgines 55-262; segona part, pàgines 263-348; tercera part, pàgines 349-480; quarta part, pàgines 481-536; cinquena part, pàgines 543-820; i sisena part, pàgines 821-938.

Els textos són transcrits pulcrament en el seu propi idioma, llatí, català o castellà, i completats amb gran abundor de notes de crítica textual (fins al nombre de 1966), i encapçalats per la pròpia rúbrica de l'original, apart (en els casos de text íntegre en llatí) d'un regest de datació, notari i ressenya curta del document.

L'edició es clou amb un molt precís índex toponomàstic, que constitueix, al seu torn, un registre temàtic. Tal vegada -potser demanem massa- no hauria sobrat un índex cronològic de tan nombrosa i heterogènia munió de peces que són incloses en el volum, atesa la manca d'un ordre cronològic en les seves diverses parts.

Ens congratulem de la present edició del *Llibre verd*, el qual, per la seva mateixa presentació i pel seu contingut, constitueix una valuosa aportació a la història municipal i ciutadana de Vilafranca. I, a l'ensem que es ve a afegir amb tot mèrit a la ja notable historiografia vilafranquina, ofereix un considerable cabdal de dades i de notícies d'incomparable interès per a aprofundir en el coneixement d'aquesta història local.

Posats a propiciar la continuïtat d'aquesta empresa, ens atreviríem a suggerir una semblant publicació del *Llibre de privilegis* de Vilafranca del Penedès, estampat de manera força parcial i acrítica a darreries de la passada centúria. És veritat que, tal com els editors ens diuen en la introducció de l'actual, gairebé tots els documents del *Llibre de privilegis* són inclosos en el *Llibre verd*, però cal pensar en els que són exclosos d'aquest darrer; i, en tot cas, una confrontació complementària d'ambdós crec que vindria a arrodonir la present obra tan bellament encertada.

Josep Maria Font i Rius

Ramon PLANES I ALBETS, *La descripció dels arxius municipals catalans fins a la fi del segle XIX: l'Arxiu de la Ciutat de Solsona*. Pròleg d'Eulàlia DURAN (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, XLV), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1993, 439 pp. i dues figures.

L'autor és un excel·lent arxiver (i historiador modernista) de les noves fornades que ja ens ha proporcionat abundosos i erudits treballs espigats en fonts arxivístiques. L'obra ara publicada (que va merèixer el premi Jaume Sarri de l'Institut d'Estudis Catalans el 1992), consta de dues parts ben diferenciades. Una primera de consideracions generals sobre la història de l'arxivística (els conceptes d'arxiu fins a l'actualitat) i les successives tasques de classificació i de descripció dels fons, aplicades preferentment als arxius municipals. Tota aquesta part està elaborada amb una bona base bibliogràfica, i seguint la legislació referent als arxius municipals. La segona part traça la història d'un arxiu concret: el de la ciutat de Solsona (ACS), i mostra l'evolució de la seva documentació amb successives incorporacions i pèrdues, que abasta des del segle XIII fins al XX, amb algunes incursions als segles XI i XII, i una referència al X. La història de l'arxiu és traçada des del primer inventari, elaborat els segles XV i XVI (del 1412 al 1540) per diverses mans, i publicat sencer a les pàgines 123-151. Al qual seguí un segon inventari, traçat pel notari Pere Màrtir Andreu el darrer quart del segle XVII, que no es conserva. El 1686 fou confeccionat el tercer *Índex*, de 122 folis, que s'ha conservat sencer (és publicat en les pàgines 153-240), i s'instal·laren els documents en un armari construït de bell nou, del qual ens proporciona portes i perfil. A mitjan segle XVIII hi hagué una

nova ordenació de l'arxiu i un nou inventari, del quals sols s'han conservat dos fragments, obra del secretari Antoni Font, que permeten deduir prop de mil entrades (reproduïts en les planes 241-266). Després l'arxiu restà en un estat lamentable i calgueren una nova ordenació i un nou inventari, redactat per Domènec Valls entre el 1879 i el 1891 (figura a les pàgines 266-420). Cada un d'aquests cinc inventaris és analitzat minuciosament per Ramon Planes, així com les vicissituds posteriors, del 1890 al 1938, amb el trasllat de l'Arxiu a Barcelona i el retorn final a Solsona.

Segueix una bibliografia molt completa i ben citada, ordenada en tres blocs: de caràcter general, monogràfica sobre arxius municipals per comarques, i de treballs d'investigació documentats a l'Arxiu de la Ciutat de Solsona. En apèndix són transcrites les restes dels inventaris ja esmentats i d'altres documents referents a l'arxiu. Si bé la documentació del segle XIII és escassa (el primer pergami deuria correspondre a l'any 1201), la dels XIV i XV esdevé abundosa i variada, permetent una visió panoràmica de la llavors encara vila de Solsona, dels seus habitants i del seu entorn. Al darrer inventari (327 ss.) figura, amb abundosa documentació dels segles XVI al XIX, inclòs aquest últim segle, una relació dels documents més notables, on s'especifiquen les peces dels segles XI i XII resumides, i el dubtós text atribuït a l'any 992 (338).

Ateses les característiques de la documentació aportada en apèndix, hom hi troba a faltar un índex alfabètic onomàstic, toponímic i de matèries, que facilités la relació entre els diferents inventaris, així com la reducció de les dates a la calendació actual. Amb tot, ens cal advertir que aquest llibre no pretén ésser una guia de l'arxiu que ara es conserva, sinó mostrar la seva evolució històrica, com a exemple de l'evolució d'un arxiu municipal comparable a la d'altres arxius de la mateixa naturalesa. Hom no ha de cercar-hi el contingut actual, ni les signatures per a localitzar les diverses peces amb facilitat, encara que pugui proporcionar una primera orientació als possibles investigadors. Cal no perdre de vista que el llibre de Ramon Planes és una obra d'història arxivística que permet de veure l'evolució, des del segle XV, en la confecció dels inventaris o índexs d'arxius. El concepte d',inútil' aplicat a un document ja revela des de ben aviat el sentit utilitari dels arxius. A través de l'anàlisi dels successius inventaris, hom pot explicar-se moltes pèrdues, de la mateixa manera que a través dels resums de continguts que proporciona cada inventari hom pot deduir els interessos que presidiren la seva confecció. El títol de l'obra indica de forma ben clara que es tracta d'un llibre d'història aplicable a la conservació de la documentació municipal a través dels temps. No d'una guia per a l'usuari actual de l'Arxiu de la Ciutat de Solsona, excepcionalment ric per a la història urbanística d'una vila i ciutat, el desenvolupament de la indústria i del comerç, la formació i la gestió del seu patrimoni, les finances municipals, la protecció social, la relació del municipi amb els senyors laics i amb l'església local, el desenvolupament d'una burgesia comercial, de l'artesanat, dels serveis, etc., etc.

Hom pot albirar de la documentació aportada la importància que tenen els arxius municipals i la necessitat que els municipis tinguin cura de la seva conservació.

Manuel Riu i Riu